

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 28.07.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.1077

Araştırma Makalesi/Research Article

Serbest Cumhuriyet Fırkası Denemesinin Uluslararası Yansımaları:
Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması

Yusuf Tekin* - İrşat Sarıalioğlu**

Öz

Türk siyasal hayatındaki gelişmelerin uluslararası yansımaları akademik çalışmalarda ilgi gören bir konudur. Gerek Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Kanun-i Esasinin ilan edilmesinin gerekse Cumhuriyet döneminin önemli siyasal gelişmeleri olarak çok partili siyasal hayata geçiş ve darbe süreçlerinin uluslararası ilişkiler boyutu literatürde çokça incelenmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkasını (SCF) uluslararası ilişkiler bağlamında ele alan yeterli sayıda çalışma ise bulunmamaktadır. Bu çalışma; SCF'nin Türk siyasal hayatındaki hikayesini belirli bir ülkenin arşiv belgeleri üzerinden incelemenin ötesinde, çeşitli ülkelerin arşiv kaynakları üzerinden karşılaştırmalı bir yöntemle uluslararası sistem içerisinde SCF'nin nasıl değerlendirildiği sorusuna eğilmekte ve konuya uluslararası sistemin yapısı bağlamında dış politika perspektifli bir cevap aramaktadır. Çalışmanın neticesinde Türkiye'de bir muhalefet partisinin kuruluşunun uluslararası alanda, ehemmiyeti Türkiye sınırlarını aşan bir siyasi hadise olarak değerlendirildiği sonucuna ulaşılmıştır. İki savaş arası dönemde uluslararası politika alanında etkin olan tüm aktörler tek parti sisteminin terk edilmesi ve SCF'nin kuruluşunu Türk dış politikasında, özellikle de Türk Sovyet ilişkilerinde önemli bir değişimin habercisi olarak değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan SCF'nin uluslararası arenadaki yankılarının dönemin siyasal yapısına uygun bir biçimde alternatif dünya

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara/TÜRKİYE, yusuf.tekin@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-1385-2945

** Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, irsat.sarialioglu@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0001-7835-0746

görüşleri ve ülkelerin kendi dış politika stratejileri dâhilinde oluştuğu ve bu noktada İngiltere, Fransa ve ABD ile Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'nın SCF'ye bakışı arasında ciddi bir fark olduğu çıkarımına ulaşılmıştır. Çalışma içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri (Türk Diplomatik Arşivi-TDA), ABD Arşiv Belgeleri (NARA), İngiltere Arşiv Belgeleri (TNA), yayınlanmış SSCB arşiv belgeleri ve dönemin basınından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, SCF, Türk Dış Politikası, Türk-Sovyet İlişkileri, Ali Fethi Okyar, çok partili hayata geçiş denemesi.

International Reflections of the Free Republican Party Experiment: The Debate on Change in Turkish Foreign Policy

Abstract

The international reflections of the developments in Turkish political life always attract attention in academic studies. The international relations dimension of both the proclamation of the Tanzimat and Islahat Reform Edicts and the Kanun-i Esasi, as well as the transition to multi-party political life and the coup processes, have been extensively studied in the literature. But there are not enough studies dealing with the Free Republican Party (FRP) in the context of international relations. Beyond examining the story of FRP in Turkish political life through the archive documents of a particular country, this study, with a comparative method through the archive resources of various countries, focuses on the question of how FRP is evaluated in the international system, and seeks an answer within a foreign policy perspective. As a result of the study, it was concluded that the establishment of an opposition party in Turkey is considered in the international arena, as a political event whose importance exceeds the borders of Turkey. All leading actors of international politics considered the abandonment of the single-party system and the establishment of the FRP as a harbinger of an important change in Turkish foreign policy, especially in Turkish Soviet relations. In accordance with the political structure of the period, the echoes of FRP in the international arena were formed within the alternative worldviews and foreign policy strategies of the countries and at this point, there is a serious difference between the views of the England, France, the USA and the USSR, Italy, Germany towards the FRP. In this study, Turkish Diplomatic Archive (TDA), USA Archives (NARA), British Archives (TNA), published USSR archive documents and the press from the period were used.

Keywords: Free Republican Party, FRP, Turkish Foreign Policy, Turkish-Soviet Relations, Ali Fethi Okyar, attempt to transition to multi-party life.

Giriş

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 12.08.1930'da Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine, dönemin Paris Büyükelçisi Ali Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulmuştur. SCF'nin kuruluşunda birçok sebep rol oynamıştır. Parlamenter denetimin sağlıklı işlememesinden toplumsal ve ekonomik sorunlardaki artışa rağmen iktidarın halktan giderek uzaklaşmasına kadar siyasal sisteme ilişkin bir dizi sorunun çözümü muhalif bir siyasal partinin kurulmasına bağlanmıştır ve aynı zamanda toplumsal muhalefetin bu yolla denetim altına alınması hedeflenmiştir¹. Ayrıca, 1929 dünya ekonomik buhranının beraberinde getirdiği problemleri siyasal düzenlemelerle giderme arzusu da süreçte önemli bir etkidir². Tüm bunların yanı sıra, dış politika faktörü de partinin kuruluş sebepleri arasında yer almaktadır. SCF'nin kuruluşunda dış politika özellikle *diktatörlük* görüntüsünü silerek Batı dünyasında itibar kazanma ve Batı'ya yaklaşma arzusunda kendini göstermektedir. Zira mevcut durum Cumhuriyetin kurucu kadrolarının hedeflediği modelle uyuşmamaktaydı³. Mustafa Kemal Paşa tek parti sisteminin Avrupa ve Batıyla karşılaştırılınca Türkiye için olumsuz bir işaret olduğunu düşünmekteydi. Bu dönemde Batılı muharrirlerin *şekil bakımından Batılı; fakat gerçekte Doğulu Türk Diktatörlüğü* yakıştırmasını sık sık dile getirmeleri Gazi'yi rahatsız etmekteydi⁴. Örneğin, Yalova'da İsmet (İnönü) Paşa, Ahmet (Ağaoğlu) Bey, Kazım (Özalp) Paşa ve Fethi (Okyar) Beyin bulunduğu bir toplantıda Gazi, yeni fırkaya olan ihtiyaç üzerine konuşulurken şöyle demişti: *...Başka çare yoktur. Bugünkü manzaramız aşağı-yukarı bir diktature manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır; fakat dâhil ve hariçte bize diktateur nazarıyla bakıyorlar. Geçen sene Ankara'yı ziyaret eden Alman yazarlarından Emil Ludwig bana şekli idareimiz hakkında tuhaf sualler*

- 1 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s. 83-90; Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s. 103; Bekir Berat Özipek, *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s. 72-73.
- 2 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Ekonomik Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 154.
- 3 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981, s. 245; Öz, *age*, s. 102; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti, Hatvalarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 193; Sina Akşin, "Serbest Fırka", *Türkiye'nin Beş Dönemeci*, ed. Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, Sergi Yayınevi, İzmir 1984, s. 25-29.
- 4 Joseph C. Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, Vol. II*, Houghton-Mifflin, Cambridge 1952, s. 134, 869; Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: the Free Party and Its Aftermath*, E.J. Brill, Leiden 1973, s. 58; TDA/534/8477555, 24.09.1930.

sormuş, diktatörlüğümüze hükmederek geri dönmüş ve bu kanaatini de yazmıştır⁵. SCF'nin kurucularından Süreyya (İlmen) Paşa da anılarında, Gazi'nin kendisine: *bu iki fırka birbirleriyle çarpışacak, birbirlerini kontrol edecek, birbirleriyle mücadele eyleyeceklerdir. Lakin dünyaya karşı da 'Türklerde de bir terbiye-i siyasiye mevcut olduğunu' da ispat edeceksiniz, dediğini aktarmaktadır*⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'nin kuruluşunun ve tek partili sisteminin terk edilmesinin Batı dünyasında uyandırdığı tesiri öğrenme konusundaki hassasiyeti de dış dünya faktörünün ağırlığı hakkında ipuçları sunmaktadır. Fethi Bey anılarında, Gazi Paşa'nın, Avrupa'dan dönen Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti (Aras) Bey'den bu konuda bilgi aldığını ve İtalyan, İngiliz, Fransız ve Alman basınında konuya geniş yer verildiğini öğrenmesi üzerine oldukça memnun bir ifadeyle “güzel bir iş yaptık” dediğini belirtmektedir⁷.

Türk basını da siyasal hayattaki bu yeniliğin Batı dünyasındaki tesirleri konusunda yakından ilgilenmiştir. Partinin kuruluşunu izleyen günlerde basında sık sık *yeni fırka için Avrupa Matbuatı ne diyor?*⁸ konulu haberlere yer verilmiştir⁸. Bunun yanı sıra Vakıf gazetesinin, SCF'nin kuruluşunu müteakip Fethi Bey'in “Milletler Cemiyeti'ne girmeliyiz” demecini⁹ yayınladıktan sonra, *Akvam Cemiyetine Dâhil Oluyoruz* manşetiyle çıkması da ilginçtir¹⁰.

Bazı kaynaklar SCF'nin kuruluşunda Duyun-u Umumiye borçlarının ödenmesi ve Batı'dan mali yardım beklentisini öne çıkarmaktadır¹¹. Nitekim Fethi Bey de anılarında bu beklentiyi Gazi'yle aralarında geçen bir sohbete binaen aktarmaktadır. Buna göre, Gazi Fethi Bey'e Türkiye'nin Sovyet nüfuz ve tesirinden kurtarılması için Fransa'nın Türkiye'ye yardım etmek istediği konusunda bir duyum aldığını söylemiş ve *Fransızların böyle bir vaziyet almaları herhâlde bizim için faydalı olur* yorumunda bulunmuştur. Bu konu üzerine Fethi Bey, Fransa'nın Türkiye'nin içerisinde bu-

5 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 392-393.

6 Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavalı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1952, s. 6, 24, 67.

7 Okyar, *age.*, s. 492.

8 *Vakit*, 13.08.1930; *Vakit*, 14.08.1930; *Vakit*, 17.08.1930, *Vakit*, 18.08.1930, *Vakit*, 19.08.1930.

9 *Vakit*, 14.08.1930.

10 *Vakit*, 15.08.1930.

11 Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964, s.132-133; Weiker, *age.*, s. 59-60.

lunduğu müşkül iktisadi durumdan kurtulmak için yardım etme isteğinin Paris'te kendisine resmî ağızlardan iletildiğini dile getirmiştir¹². Fethi Bey'in Türkiye'nin yaşadığı iktisadi sorunlara dair Fransız sermayedarlarıyla Paris'te görüşmelerde bulunduğu Türk basınına da yansımıştır¹³.

SCF kurulduktan sonra iktidara yönelik olarak temel eleştirilerini hükûmetin demiryolu politikasının sebep olduğu aşırı kamu harcamaları, inhisarlar ve yabancı sermaye konusundaki olumsuz tutum başta olmak üzere ekonomi politikaları üzerine inşa etmiş, bu kapsamda kendisini liberal bir ekonomik çizgiye oturtmuştur. Başvekil İsmet Paşa ise muhalefetin bu eleştirilerine cevap verirken partisini *mütedil devletçi* olarak tanımlamış, *Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz*, ifadelerini kullanmıştır¹⁴.

SCF'nin kuruluş sürecinde Gazi Paşa ile Fethi Bey arasında basına intikal eden mektuplaşmalarda da altı çizildiği üzere laiklik ve irtica konusunda son derece hassas bir tavır takınılmıştır. Öyle ki, partinin adı başta *Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası* olarak ilan edilmiş hatta üye olmak isteyenlerden *laik bir cumhuriyetçi ve milliyetçi sıfat ve kanaat ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programını benimsedim ve bu programın husul bulmasına rey ve fikirlerimle çalışacağımı taahhüt ederim* yazılı belgeyi imzalamaları dahi istenmiştir. Fakat bu hassasiyete rağmen SCF iktidar tarafından irtica ile suçlanmaktan kurtulamamıştır. Billhassa İzmir Mitingde yaşananlar nedeniyle, iktidar tarafından *irtica* tehlikesinin altı çizilmiştir¹⁵.

İzmir mitingi SCF'nin kısa süreli hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Geleneksel resmî tarih yazımında fesih süreci, irtica tehlikesi ve ülkenin henüz demokrasiye hazır olmadığı tezleriyle işlense de SCF üzerine oluşan kapsamlı literatürle bu görüşün artık terk edildiği görülmektedir. Bu bağlamda partinin kapanışı, irtica tehlikesinden ziyade *güdümlü* bir muhalefet amacıyla kurulan ve kendisine muhalefet boşluğunu doldurma işlevi yüklenen partinin, süreç içerisinde umulmadık boyutlarda bir halk desteğini alarak iktidarın alternatifi olmasıyla açıklanmaktadır¹⁶. İzmir mitingi ve ardından 1930 Belediye seçimleri bu anlamda hem partinin kazandığı geniş halk desteğini ortaya koymuş hem de yaşanan olaylarla SCF'yi

12 Okyar, *age.*, s. 380-382.

13 *Vakit*, 21.08.1930.

14 *Aynı Tarihi*, 22-23/75-78, Haziran-Eylül 1930, s. 6541.

15 Bekir Berat Özipek, "Serbest Fırkanın Mürtecileri", *İslamcılık*, der. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 248-259.

16 Yetkin, *age.*, s. 83-90; Öz, *age.*, s. 103; Tunçay, *age.*, s. 246-247.

ülkenin ateşini ölçen bir termometreye dönüştürmüştür¹⁷. Yaşanan bu olaylar neticesinde, partiye karşı tavrını değiştirip, tarafsızlığını Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) lehine bozan Gazi'yle karşı karşıya gelmek durumunda kalan SCF yönetimi ise 17 Kasım 1930'da partiyi feshetmiştir.

Türk siyasal hayatının önemli bir dönüm noktasını teşkil eden SCF'yi iç politika bağlamında değerlendiren kapsamlı bir literatür bulunmaktadır. Ancak SCF'nin uluslararası ilişkiler alanındaki karşılığına ilişkin yeterli sayıda çalışmadan bahsetmek mümkün değildir. Bu çalışma SCF'nin Türk siyasal hayatındaki hikayesini belirli bir ülkenin arşiv belgeleri üzerinden incelemenin¹⁸ ötesinde iki savaş arası dönemin uluslararası sistemi içerisinde SCF'nin nasıl değerlendirildiği sorusuna eğilmekte ve bu soruya uluslararası sistemin yapısı bağlamında dış politika perspektifli bir cevap aramaktadır. Çalışma içerisinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşiv Belgeleri (Türk Diplomatik Arşivi-TDA), ABD Arşiv Belgeleri (NARA), İngiltere Arşiv Belgeleri (TNA), yayınlanmış SSCB arşiv belgeleri ve dönemin basınından yararlanılmış ve uluslararası politika alanındaki bölünmüşlüğe uygun bir biçimde SCF konusundaki İngiltere, Fransa ve ABD ile Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya karşılığını vurgulamaya odaklı karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir.

Bu bağlamda ilk etapta, partinin kuruluşunun ülke dışındaki yankılarına yer verilecek ardından uluslararası kamuoyunun, parti liderleri olarak, İsmet Paşa ve Fethi Bey'i nasıl değerlendirdiğine bakılacaktır. Alternatif uluslararası düzen anlayışlarının küresel siyasetin temel çatışma noktalarından birini oluşturduğu iki savaş arası dönemde SCF'nin parti programının yarattığı beynelmil tesirlere bakıldıktan sonra ise literatürümüzde çokça tartışılan İzmir mitingi, belediye seçimleri ve partinin kapanış öyküsünün uluslararası alanda nasıl görüldüğüne yer verilecektir. Son olarak ise, SCF'nin kuruluşunun Türk dış politikasına olan etkisinin altı çizildikten sonra çalışma içerisinde elde edilen bulgular iki savaş arası dönemin uluslararası sistemi bağlamında değerlendirilecektir.

17 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 297.

18 Bu tarz çalışmalar için bk. Ufuk Erdem, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *CTAD*, 12/23 (Bahar 2016), s. 279-302; Müjdat Karagülmez, "Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *SUTAD*, 43 (Bahar 2018), s. 471-489; Hakan Güngör, "ABD Konsolosluk Belgeleri Işığında Serbest Fırkanın Değerlendirilmesi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35 (Ağustos 2020), s. 457-492.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşunun Ülke Dışındaki Yankıları: Türk Dış Politikasında Değişim Tartışması

SCF'nin kuruluşu iç politikada olduğu kadar uluslararası alanda da büyük bir sürpriz olarak karşılanmış ve önemli yankılar uyandırmıştır. Başta Fransa, İngiltere ve ABD olmak üzere Batı devletleri ve kamuoyları SCF'nin kuruluşunu olumlu bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir¹⁹. Bahsi geçen ülkelerin kamuoylarında ve devlet ricali arasında bir muhalefet partisinin kurulmasıyla Türkiye'nin çok partili siyasal sisteme geçiş kararının önemi üzerinde durulmuş, Türkiye'nin *nihayet* Batılı parlamenter sisteme uyum sağlama kararı aldığı yorumları yapılmıştır²⁰. Söz konusu gelişmeyi Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bir hamlesi olarak gören Batılı ülkeler ilk etapta SCF'nin başarılı olacağı değerlendirmelerinde bulunmuşlardır. Hatta bu noktada Batı kamuoyunda SCF'ye yakın geleceğin iktidar partisi gözüyle bakıldığını dahi söylemek mümkündür²¹. Bunun yanı sıra, Türkiye'de görev yapan diplomatlar kısa bir süre sonra, Türk siyasal hayatı konusundaki ihtiyatlı tutumlarına geri dönmüşlerdir. Örneğin İngiltere ve ABD büyükelçileri, SCF'nin kuruluşunu modern Türkiye için bir dönüm noktası olarak değerlendirirken; Türkiye'de demokratik bir idareye geçiş için erken olabileceğini de yorumlarına eklemişlerdir. İzmir Mitinginin ardından bu olumsuz bakış açısı Batı kamuoyuna tamamen hâkim olacaktır²².

Tek partili sistemin terk edilmesi kararının uluslararası arenadaki yankıları, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki konumu etrafında şekillenmiştir. Parti'nin kurulmasının hemen ardından, uluslararası sistem içerisinde Türkiye'nin ilişkili olduğu tüm aktörler tek parti sisteminin terk edilmesini dış politikada önemli bir değişimi beraberinde getirecek bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir²³. Türkiye'nin batılılaşma hedefinin bir çıktısı olarak ele alınan çok partili sisteme geçişin ister istemez Sovyetler Birliği ile ilişkilerde değişiklik yaratacağı sistemin tüm aktörle-

19 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930; TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930; TDA/2763/13404990, 29.09.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930.

20 TDA/2763/13404580, 1.10.1930.

21 TDA/2763/13404580, 1.10.1930; TNA/FO424/273, No:314, Helm'den Henderson'a, 14.08.1930.; *Vakit*, 17.08.1930; *Vakit*, 21.08.1930.

22 TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Anderson'a, 12.08.1930; TNA/FO424/273, No:355, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2042, no:1129, 24.09.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

23 TDA/534/8477890, 16.08.1930.

rinin hem fikir olduğu bir düşüncedir. Bu açıdan başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı kamuoyu SCF'nin kuruluşunu hem Türkiye'nin Millî Mücadele döneminden itibaren Batı'yla olumsuz giden ilişkilerinde umut verici bir dönemin başlangıcı hem de Sovyetler Birliği ve Avrupa arasındaki güç dengesinde Avrupa lehine önemli bir kazanım olarak görmüşlerdir. Zira bu dönemde Avrupa gündemini Avrupa'nın galip devletler, mağlup devletler ve Sovyetler Birliği olarak üçe böldüğü²⁴ ve Türkiye'nin Sovyet nüfuzundan kurtulması için Batı'nın bir şeyler yapması gerektiği²⁵ konuları meşgul etmekteydi. Türkiye'nin Sovyetlere olan yakınlığı ve Batı'ya karşı kuşkulu tutumu *muhteşem izolasyon* olarak adlandırılmakta ve endişeyle izlenmekteydi. SCF'nin kuruluşunun ardından ise, yeni kurulan partinin daha az *izolasyonist* bir tarz benimseyeceği yorumları Batı kamuoyuna hâkim olmuş ve siyasal hayattaki bu gelişme genellikle Türk dış politikası açısından *muhteşem izolasyonun* sonu olarak nitelendirilmiştir²⁶. Bu noktada Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren yürütülen dış politikanın, SCF ve Fethi Bey'in temsil ettiği liberal dünya görüşü dâhilinde değişime uğrama ihtimalinin Avrupa ve ABD kamuoyunda büyük bir heyecanla karşılandığını söyleyebiliriz. Örneğin dönemin İngiltere Büyükelçisi Helm, Londra'ya gönderdiği raporda Fethi Bey'in ve partisinin hem Türkiye'nin hem de Batı'nın çıkarları açısından olumlu bir gelecek vadettiğinin altını çizmektedir²⁷.

Fransa da Fethi Bey'in önderliğindeki partinin kuruluşunu Türk dış politikasında bir değişimin habercisi olarak değerlendirmiş, Le Quotidien gazetesi SCF'nin kuruluşu için, *Türkiye'de bir muhalefet fırkasının teşekkülü ehemmiyeti o memleketin hudutlarını aşan bir hadiseyi siyasiyedir* yorumunu yapmıştır²⁸. Fethi Bey'in Paris Büyükelçiliği görevinden dolayı Fransa'da iyi tanınması ve sempati kazanmış olması, bir bütün olarak uluslararası kamuoyunda Türk siyasal hayatındaki bu değişimden en çok Fransa'nın kazanım sağlayacağı yorumlarına yol açmıştır²⁹.

24 Louis Fisher, *The Soviets in World Affairs*, Vol II, Butler and Tunner, London 1930, s. 594-595.

25 Fransız Ataşemiliteri Sarrou'nun ilgili raporu için bknz: Osman Okyar, Mehmet Seyitdanhoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 99.

26 TDA/534/8477890, 16.08.1930; TDA/2763/13404740, 27.08.1930; TDA/2763/13405220, 2.10.1930; TDA/2763/13405162, 7.10.1930.

27 TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Anderson'a, 12. 08.1930.

28 *Vakit*, 17.08.1930.

29 TDA/2763/13330770, 3.10.1930.

Fransa'nın tutumunda Türkiye'nin dış politikasındaki olası değişimin yanı sıra Duyun-u Umumiye borçları meselesinin de etkin olduğunu görmekteyiz. Türkiye ile Fransa'nın da aralarında yer aldığı alacaklı ülkeler arasında Osmanlı borçlarının ödenmesini şekillendiren 1928 tarihli sözleşmeyi³⁰ Fethi Bey'in Türkiye Baş Murahhası olarak imzalamış olması Fransa'nın SCF'ye bakışını belirleyen faktörler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Fransa'nın bakış açısına göre yeni fırkanın iktidar olması durumunda son dönemde iki ülke arası krize dönüşen sözleşmenin uygulanma meselesi aşılabacaktır. Bu olumlu havanın Fransız ekonomi çevrelerine de yansıdığını görmekteyiz. SCF öncesi Türk hisseleri her gün ani ve dramatik değişiklikler ve dalgalanmalar yaşamaktayken takip eden dönemde Türk hisselerinde istikrar ve yükseliş hâsıl olmuştur. Hatta İsmet Paşa'nın devletçilik vurgusu yaptığı ve Osmanlı borçlarına ilişkin olumsuz bir tavır takındığı Sivas nutkuyla Tefik Rüştü Bey'in Times gazetesine verdiği Türkiye'nin mali zorluklarına ilişkin mülakattan sonra bile Türk hisselerindeki yükseliş devam etmiş ve SCF'nin Türk-Fransız ekonomik ilişkilerinde yarattığı bu olumlu hava bir süre varlığını korumuştur³¹.

SCF'nin kuruluşunu olumsuz karşılayan ülkelerin başında ise Sovyetler Birliği ve İtalya gelmektedir. Türkiye'de ikinci ve liberal bir partinin kurulması Sovyetler Birliği tarafından iki ülke arası ilişkilerde bir kriz olarak algılanmıştır. Moskova büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, yeni bir fırkanın teşekkülünün Sovyet Rusya tarafından Türkiye'nin Batı kampına temayül ettiği şeklinde yorumlandığını belirtmektedir. Hatta bunun üzerine İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey, Ankara Büyükelçisi Suriç'le görüşüp bu endişeleri gidermeye çalışmışlardır³². ABD Büyükelçisinin ülkesine yolladığı raporlarda da Rusların Türk siyasal hayatındaki bu değişim sebebiyle öfkeli oldukları ve Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi'nin Tefik Rüştü Beyin hemen her gün ziyaretine gittiği belirtilmektedir. ABD büyükelçisi; Tefik Rüştü Bey'in dış politikada bir değişikliğe gidilmeyeceğine dair TASS ajansına verdiği mülakatın Sovyet Büyükelçisinin ısrarı sonucunda gerçekleştiğini iddia etmektedir³³. Bahsi geçen mülakatta, Tefik Rüştü Bey, Fethi Beyin *harici siyasete taalluk eden hususta arada ihtilaf-ı efkâr olmasına imkan görmüyorum. Bu işlerde*

30 Yakup Kaya, "Fransa'yla İlişkiler", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ed. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, İsmail Şahin, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 246.

31 TDA/2763/13330770, 3.10.1930.

32 TDA/2763/13404824, 10.10.1930.

33 NARA, Index Bureau: 867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

*hükûmete müzaheret etmek tabidir*³⁴ ifadesine atıf yaparak dış politikada herhangi bir değişikliğe gidilmeye gerek görülmemesini memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey *dış politikada ve Sovyet Rusya'yla olan ilişkilerde herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığını, eski bir dostluğu kaybettirecek yeni bir dostluğun Türkiye için değer taşımadığını* belirtmiştir³⁵.

SCF'nin kurulduğu dönemde, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında hususi bir ilişki bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin yaptığı açıklamalarda, Avrupa'nın kendilerine katı bir çevreleme politikası uygulamakta olduğunu ısrarla belirtmekte ve bu siyaset karşısında Türkiye ile olan ilişkilere özel bir önem atfetmekteydi³⁶. Türkiye ile ilişkileri mümkün olan en yakın seviyede tutmak Sovyetler açısından azami önem taşırken Türkiye tarafından ise zaman zaman Moskova'nın Ankara'yı sadece kendisine bağlı bir devlet olarak görmek eğiliminde olduğu eleştirilerine yol açmaktaydı³⁷. İsmet Paşa bu durumu anlarında, *Ruslarla 1925'ten beri devamlı bir muahede ile birbirimize bağlanmış gibiydik* sözleriyle anlatmaktadır³⁸. Sovyetler Birliği, 1926'dan itibaren Batı devletleriyle Türkiye arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi hususundaki çabalara şüpheyle yaklaşmaktaydı³⁹. Bu noktada uluslararası konumunu yeniden inşa etmekte olan Türkiye'nin, Sovyet rejiminin düşmanlarıyla kendince tehlikeli olabilecek yakınlığını önlemenin Rus dış politikasının temel önceliklerinden biri hâline geldiğini söylemek mümkündür⁴⁰. SCF'nin kurulduğu dönemde, Sovyet Birliği'nin verdiği tepkiler ise SCF'yi Batı'yla kurulacak tehlikeli yakınlığın bir aracı olarak gördüğünü gözler önüne sermektedir.

SCF'nin kuruluşu Sovyetler Birliği'nin yanı sıra İtalya tarafından da endişeyle karşılanmıştır⁴¹. Roma Büyükelçisi Suat Beyin raporlarına göre; Türkiye'nin de

34 *Cumhuriyet*, 12.08.1930.

35 TDA/2303/8302577, 18.9.1930.

36 *Soviet Documents on Foreign Policy Vol II*, ed. Jane Degras, Oxford Univesrty Press, London 1952, s. 144-146.

37 Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 118.

38 İsmet İnönü, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Cumhuriyetin İlk yılları I (1923-1938)*, Yenigün, İstanbul 1998, s. 137.

39 İnönü, *age.*, s. 139.

40 TNA/FO424/273, No:580, Strang'dan Henderson'a, 30.09.1930.

41 Sovyet ve İtalyan temsilcileriyle muharrirlerinin resmî açıklamalar dışında konuya ilişkin beyanları farklılık gösterebilmektedir. Bu durumu Türkiye'nin Roma büyükelçisi şu şekilde izah etmektedir: *mamañih pek mahrem görüştüğüm bazı gazeteciler, yeni firkanın teşekkülünü Gazi hazretlerinin*

kendisi gibi tek fırkayla idare edilmesini tercih eden İtalya'da, çok partili siyasal hayata geçiş kararı ve yeni kurulan partinin liberal kimliği rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun yanı sıra İtalya da diğer ülkeler gibi SCF'nin kuruluşunu Türkiye'nin dış politikasının değişimine bir delil olarak değerlendirmiş ve Fransa'nın Türkiye'nin dış politikasında hâkim konuma geleceğinden endişelenmiştir⁴². İki savaş arası dönemde, 1928-1932 yılları arası kesit Türk-İtalyan ilişkilerinin altın yılları olarak anılmaktadır. Temel dinamiği İtalya'nın Fransa'nın Doğu Avrupa'da ve Türkiye'de etki kurmasını önleme hedefi olan bu süreçte⁴³ Türkiye de Balkanlar ve Akdeniz üzerindeki Fransız-İtalyan rekabetinde İtalya'dan yana bir tavır almıştı⁴⁴. Böyle bir ortamda İtalya, Fransa'nın lehine olacak bu gelişmeyi Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki çıkarlarına yönelik tehdit olarak algılamıştır. Bu açıdan, 12 Ağustos gibi erken bir tarihte, İtalyan basınında *Yeni Parti'nin Balkan Devletleri Birliği'yle işbirliği eğiliminde olduğu söyleniyor* şeklinde bir haberin çıkması anlamlıdır⁴⁵. SCF'nin kuruluşuyla yaşadığı kaygıları net bir biçimde ortaya koyan bu haberden de anlaşılacağı üzere İtalya nüfuz alanı olarak gördüğü Balkanlarda Fransa ve Batı'yla ilişkilerini revize etmiş Türkiye'nin etkili olmasını çıkarlarına aykırı bulmaktadır. Tüm bunların yanı sıra İtalya'nın SCF'ye dair endişelerini Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki Fransız rekabetine indirgemek eksik bir değerlendirme olur. Mussolini, İtalya, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın Britanya ve Fransa tarafından oluşturulan Avrupa sisteminin kurbanları olduğunu ve bu üç *devrimci* devletin Avrupa sistemine karşı ittifak kurması gerektiğini düşünmekteydi⁴⁶. Bu noktadan bakıldı-

dehasına ve yüksek hüriyetperverinkilerine delil olarak gördüklerini ve kendilerinin bundan mahrum bulduklarını söylemişlerdir. Buradaki rejime göre eşhas ve malfilî müdürün ancak hükümeti gibi düşünmek mecburiyetinde bulduklarından kimse iki fırkayı tasvip etmemektedir. Bk. TDA/2763/13404556 29.09.1930; Prag maslahatgüzarı Cevat Bey de Prag'da görev yapan Sovyet temsilcisinin kendisine şöyle dediğini aktarmaktadır: tenkide maruz kalmayan, muhalefetsiz hükümet dünya yüzünde var mıdır? Zatinde kuvvetli bir rejimi bir hükümeti kanuni muhalefet ilâ eder. İşte bunu maatteessüf Rusya'da anlamak isteyen yoktur. Bk. TDA/2763/13404596, 29.09.1930.

42 TDA/2763/13404556, 29.09.1930.

43 Fabio L. Grassi, *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, çev. Sadriye Güneş, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 302-316; Maxwell H. H. Macartney, Paul Cremona, *Italy's Foreign and Colonial Policy 1914-1937*, Oxford University Press, London 1938, s. 119, 192-197; Dilek Barlas, "Akdeniz'de Hasmane Dostlar İki Savaş Arasında Türkiye ve İtalya", *Doğu Batı*, 14 (2001), s. 211-216.

44 Dilek Barlas, "Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy And Turkey, 1923-36", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 242.

45 TDA/2763/13404945, 12.08.1930.

46 Barlas, *Friends*, s. 243.

ğında Avrupa sistemiyle uyumlu yeni bir partinin kurulması İtalya için olumsuz bir gelişmeydi.

Almanya da SCF'nin kuruluşunu, Türk dış politikasında bir değişim olarak değerlendirmiştir⁴⁷. Konuya ilişkin Alman basının ilk etapta İsmet Paşa'nın Sovyetlere yakın dış politikasına karşılık muhalefetin yeni bir dış politika seçeneği oluşturduğuna dikkat çektiğini görmekteyiz. Buna göre, mali açıdan zorda olan Türkiye'nin Fethi Bey vasıtasıyla Fransa'dan borç almayı başardığı takdirde iktisadi olarak kurtulacağı ve bunun neticesinde de İsmet Paşa'nın Rus dostluğunun bir kenara bırakılıp, Türkiye'nin tekrar Avrupa'ya bağlanacağı değerlendirildiği dikkat çekici yorumlar arasındadır. SCF'nin kuruluşunun Avrupa güc dengelerine olası etkilerine de değinen *Der Bund* gazetesi ise *Avrupa'nın Türkiye için mücadelesinin yeniden başladığı*nın altını çizmiştir⁴⁸.

Bu dönemde Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkilerin ağırlık noktasını ekonomik ilişkiler oluşturmaktaydı. Almanya'nın SCF'nin kuruluşu ve Türk dış politikasındaki olası değişim konusundaki kaygıları da siyasi olmaktan çok ekonomikti. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla yaşadığı sorunların da etkisiyle Almanya Türkiye'nin en önemli ekonomik partneri hâline gelmişti⁴⁹. Öyle ki, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Nadolny anlarında, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç'le bir centilmenlik anlaşması yaptıklarını ve Almanya tarafı Sovyetlerin Türkiye üzerindeki siyasi ilgisini kabul ederken Sovyet tarafının da Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik ilgisini kabul ettiğini belirtmekteydi⁵⁰. Bu dönemde Türkiye için Sovyetlerin siyasal alandaki yeri ne ise Almanya da ekonomik alanda benzer bir yerdedi. Türkiye, demiryolu yapımı için, 15.06.1927 tarihli anlaşmayla Almanya'dan 120 milyon marklık kredi almış, Türkiye'ye kredi karşılığında Alman demiryolu malzemesi sevkiyatına ilişkin antlaşma da 6.08.1930'da imzalanmıştı. Samsun ve İskenderun limanlarının inşası da Almanya üstlenmişti⁵¹. SCF'nin kuruluşuyla Almanya'da, İsmet Paşa hükûmetiyle yaptıkları anlaşmalar sonucu elde ettikleri ekonomik kazanımlarının geleceğine

47 TDA/2763/13404605, 1.10.1930.

48 Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 187-188.

49 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Savaş arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 55-56.

50 Koçak, *Türk-Alman*, s. 19.

51 Muzaffer Deniz, *Alman Belgelerinde Türk-Alman İlişkileri (1923-1931)*, İlgî kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 23.

ilişkin kaygılar oluşmuştu⁵². Almanya, Türkiye’de tek etkin güç olduğu ekonomik sahada Batıyla ilişkilerde açılım sağlama niyeti olan liberal bir partiyi kendi çıkarlarına aykırı bulmaktaydı.

SCF’nin kuruluşu, Balkan ülkelerinde de Türk dış politikasında bir değişimin başlangıcı olarak yorumlanmıştır. Özellikle, Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya basınında Türkiye’de çok partili hayata geçiş kararıyla Batı’ya karşı *izolasyon* dönemin sona erebileceği ve Türkiye’nin dış politikada *istikamet değiştirebileceği* yorumları yapılmıştır⁵³.

Kuruluş Sebepleri Üzerine Değerlendirmeler

SCF’nin kuruluşu ve Türkiye’de çok partili hayata geçiş Batı kamuoyu tarafından genellikle 1929 ekonomik buhranıyla ilişkilendirilmiştir⁵⁴. Batı kamuoyunda ve Batılı ülkelerin Ankara’daki temsilcilerinin hazırladığı raporlarda, İsmet Paşa’nın demiryolu politikasının ve dış borçlanmaya karşı takındığı olumsuz tutumun neticesinde ülkenin ciddi bir ekonomik dar boğazda olduğunun altı çizilmiş ve SCF’nin kuruluşu Fransız mali çevrelerce düşünceleri iyi bilinen ve sempatiyle karşılanan Fethi Beyin Fransa’dan mali yardım alabilecek olmasıyla açıklanmıştır⁵⁵.

Çok partili hayata geçiş kararına ilişkin ekonominin yanı sıra, bazı siyasi sebepler de Batı ülkeleri tarafından değerlendirmeye alınmıştır. Bunların başında, Türkiye’nin batılılaşma hedefi ve Gazi’nin *diktatörlük* yakıştırmamasından duyduğu rahatsızlık gelmektedir⁵⁶. Örneğin, 21.09.1930 tarihli *Observer* gazetesi, dünya üzerindeki diktatörlerin ekonomik buhranın etkilerinden kaçamadıklarını belirtmekte ve değişikliği de bu çerçevede değerlendirmektedir⁵⁷. ABD’nin Ankara Büyükelçisi de SCF’nin kuruluş kararında Türkiye’deki mevcut siyasal yapının Batı tarafından diktatörlük olarak görülmesinin etkisinin büyük olduğunu belirtmekte ve siyasal

52 NARA, Index Bureau:867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

53 TDA/2763/13404740, 27.08.1930; TDA/2763/13405220, 2.10.1930; TDA/2763/13405162, 7.10.1930.

54 TDA/534/8477890, 16.08.1930.

55 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930; TDA/534/8477890/, 16.08.1930; TDA/2763/13330770, 3.09.1930

56 Bk. *Vakit*, 17.08.1930; Grew, *age.*, s. 869.

57 TDA/534/8477555, 24.09.1930.

hayattaki bu yeniliği Türkiye'nin Batılılaşma hedefinin bir çıktısı olarak değerlendirmektedir⁵⁸.

Ayrıca İngiliz ve ABD kamuoyunda SCF'nin kuruluşu Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki görüş ayrılıklarıyla da ilişkilendirilmiştir. İngiliz basınında ve büyükelçilik raporlarında, çok partili hayata geçiş denemesinin temelinde, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı tasfiye etmeye yönelik bir hamlesi olarak yorumlanmıştır⁵⁹. Dönemin Ankara Büyükelçisi Clerk, asıl yönetenin İsmet Paşa hükûmeti olduğunu; Gazi'nin temsili bir görevi ifa ettiğini belirterek bazı çevrelerde işinin bittiğinin dahi söylendiğini belirtmektedir⁶⁰. Raporda, Gazi'nin ilk etapta Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'ya İsmet Paşa'nın yerini teklif ettiği, sonra Fethi Beyi düşündüğü belirtilmektedir. Büyükelçinin bildirdiğine göre İsmet Paşa'nın yerini Fethi Bey'e ancak anayasal olarak bırakmakta ısrar etmesi üzerine SCF'nin kurulmasına karar verilmiştir⁶¹. Hatta bu bağlamda, İngiliz basınında, hükûmetin mali siyasetine dair eleştiriler barındıran Müller raporunun⁶², SCF'nin kurulmasını izleyen günlerde *Milliyet* tarafından yayınlanması, *akal çelen bir siyasi manevra* olarak değerlendirilmiş ve zamanlamasına dikkat çekilmiştir⁶³. ABD Büyükelçisi de raporlarında partinin kuruluş sebepleri arasında nihai olarak *İsmet Paşa'nın tahttan indirilmesinin* olduğunu belirtmektedir. Bahsi geçen raporlarda, Gazi'yle İsmet Paşa arasında birçok konuda ciddi anlaşmazlık olduğu, Gazi'nin değişiklik isteği; fakat İsmet Paşa'nın görevini bırakmak istemediği⁶⁴, Gazi'nin yeni partiyi *İsmet'i dizginlemek ya da ondan kurtulmanın yolunu hazırlamak* için kurdurduğu yorumlarına rastlanmaktadır⁶⁵.

58 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

59 TNA/FO424/273, No:70, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930.

60 TNA/FO424/273, No:356, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

61 TNA/FO424/273, No:356, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

62 İktisatçı Karl Müller, hükûmetin daveti üzerine, Türkiye gelerek bir merkez bankasının teşkil edilmesi için tetkiklerde bulunmuştur. Müller, araştırmalarının neticesinde hazırladığı raporda hükûmetin ekonomi politikasını eleştirmiş ve mevcut durumda merkezi bir tedavül bankasının kurulması için gerekli şartların Türkiye'de bulunmadığını belirtmiştir. Müller, paramın istikrarını sağlanmasını, demiryolu ve milli müdafaa harcamaları gibi devlet bütçesini zora sokan harcamalarda kısıtlamalara gidilmesini önermiştir. Müllerin raporundaki tavsiyeler SCF'nin hükûmete yönelttiği eleştirilerle uyumludur. Bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. 110-115.

63 TDA/534/8477890, 16.08.1930; TNA/FO424/273, No: 69, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930.

64 NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

65 NARA, Index Bureau:867.00/2036, no:1117, 25.08.1930.

Son olarak, İngiltere Büyükelçisi Clerk, Tevfik Rüştü Bey'in kendisine, CHF'de cumhuriyetçi fikirlere sahip bir muhalefetin gerekliliği üzerinde durulduğunu ve partinin kurulmasının sebeplerinden birinin de eleştirilerin resmî bir biçimde yapılmasının sağlanması olduğunu belirttiğini dile getirmektedir⁶⁶. ABD elçilik raporlarında da buna yakın yorumlara rastlamaktayız. ABD Büyükelçisi hazırladığı raporda, hükümet politikasına ve ekonomik önlemlere yönelik eleştirilerin had safhaya ulaştığına dikkat çekmekte ve bu yüzden iktidarın daha fazla tartışma hürriyeti ve bir muhalefet partisinin gerekliliğine ikna olduğunu belirtmektedir. Raporunda, Gazi'nin böylelikle bir nevi *güvenlik vanası* yaratarak yüz yüze kaldığına inandığı güçlükleri ve eleştirileri yatıştırmak niyetinde olduğu yorumu yapılmaktadır⁶⁷.

Görüldüğü üzere Batı devletleri tarafından SCF'nin kuruluşuna ilişkin sıralanan sebepler hem dönemin Türkiye'sinde dillendirilenlerle hem de SCF üzerine oluşan literatürle uyumludur. Bunun yanı sıra Sovyetler Birliği ve İtalya'nın bu konudaki değerlendirmeleri oldukça farklıdır ve Türkiye'deki iç politika dinamiklerinden ziyade uluslararası sistem perspektifli bir bakış açısına sahiptir.

Sovyet Rusya SCF'nin kuruluşunu Batı'nın Türkiye'yle kendisi arasındaki ilişkiyi bozmaya yönelik stratejisi, Rus basımındaki ifadeyle *Avrupa emperyalizminin entrikası*⁶⁸ olarak değerlendirmiştir. SCF'nin kuruluşunu kendileri aleyhinde Finlandiya'dan başlayarak İran'a kadar uzanan çevreleme politikası kapsamında değerlendiren Sovyetler Birliği'nin bakış açısına göre 1925 Locarno sürecinden itibaren uluslararası ilişkiler alanında Sovyet karşıtlığı aşikârdır ve SCF'nin kuruluşu bir iç politika hadisesinden ziyade, Batı'nın Sovyetleri yalnızlaştırma politikasının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu sefer Batı, uluslararası bir anlaşma ya da ittifak vasıtasıyla değil, Türkiye'nin iç siyasetine müdahale ederek Türk-Sovyet ittifakını kırmaya çalışmaktadır⁶⁹.

Sovyet kaynakları, Batılı ülkelerin, Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de miras bıraktığı ağır ekonomik buhrandan istifade etmeye çalıştıklarını ve Osmanlı borçlarının ödenmesini ısrarla talep etmekteki asıl amaçlarının Türkiye'yi iktisaden zor durumda bırakıp ardından maddî yardım teklifiyle gerek siyasi gerekse iktisadi imtiyaz koparmak olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiaya göre, Batılı ülkeler Tür-

66 TNA/FO424/273, No:356, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

67 NARA, Index Bureau: 867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

68 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

69 TDA/2303/8301026, 29.09.1930; TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

kiye'yi kendilerine bağımlı kılarak, Sovyet Rusya ile cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurulan hususi ilişkiyi sonlandırmayı hedeflemektedir⁷⁰.

SCF'nin kurulma sebeplerine dair İtalya'nın değerlendirmeleri de Sovyetler Birliği'ninki gibi Tırkiye'nin dnya politikasındaki konumuna ve kendi dış politika kaygılarına ilişkindir. İtalya'ya gbre 1929 ekonomik bunalımının Tırk ekonomisinde yarattığı olumsuz neticeler Tırk siyasetini bu ybne itmiştir ve Fethi Bey, Fransa Dışişleri Bakanlığı'yla uzun temaslardan sonra Tırkiye i ve dış siyasetini tamamıyla değiştirmek şartına bağlı olarak mali yardım szbzunu almıřtır⁷¹. Fransa'nın, Fethi Bey ve SCF'ye verdiği destekteki asıl amacının Balkanlar ve Akdeniz'deki İtalyan etkinliğini ortadan kaldırmak olduğunu iddia eden İtalya, gelinen noktayı ülkelerinin bblgeadaki konumuna karşı *Paris tarafından ortaya çıkarılan savaş* olarak deđerlendirmiřtir⁷².

Uluslararası Kamuoyunda İsmet Paşa ve Fethi Bey

Bu ddbnemde uluslararası kamuoyunda İsmet Paşa ve Fethi Bey'in adı sıklıca zikredilmiştir. Avrupa kamuoyu, iki lidere daha ziyade ekonomiye bakış aıllarının farklılarına atıfla yer vermiş, İsmet Paşa'ya başta tekel uygulaması olmak üzere ekonomi politik anlayışından dolayı şiddetli eleştiriler ybnelmiştir. Bu bağlamda Tırkiye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik buhrandan İsmet Paşa'nın mali politikaları sorumlu tutulmuş ve Paşa, Tırkiye'nin milli kaynaklarını geliştirmesine dış dnyanın yardımcı olmasının bbnne set çekmekle ve modern ekonomi fikrinden bihaber olmakla itham edilmiştir. Fethi Bey ise, liberal ekonomiye olan eğilimden dolayı zamanın gereklerini ve Tırkiye'nin ihtiyaı olan ekonomik siyaseti iyi kavramış biri olarak deđerlendirilmiřtir⁷³.

Ekonomi politik bakış aıllarının yanı sıra liderlerin şahsiyetleri de bu ddbnemde Avrupa kamuoyunun ilgisini ybnelttiği konular arasındadır. Bu hususta Avrupa değerlerine olan yakınlığından dolayı Batı'nın Fethi Beye gbsterdiği sempati belirgindir. Ayrıca Fethi Bey'e halk tarafından gbsterilen sevginin ve kendisine atfedilen *kurtarıcı* rolünün de Avrupa kamuoyuna yansıdığını gbrmekteyiz⁷⁴. Mustafa Kemal

70 TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

71 TDA/541/12872696, 16.09.1930.

72 TDA/541/12872696, 16.09.1930.

73 TDA/534/8477890, 16.08.1930; TDA/3983/16884646, 1.9.1930; TDA/2763/20510382, 10.9.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2034, no:1107, 11.08.1930.

74 TDA/534/10167421, 8.11.1930.

Paşa'yla Fethi Bey arasındaki dostluk da Avrupa kamuoyunda sıkça vurgulanmıştır. Hatta sürecin başlarında, her ne kadar İsmet Paşa'nın partisinde olsa da Gazi'nin Fethi Bey'e olan sempatisinden dolayı, durumun İsmet Paşa aleyhinde olduğu yorumları yapılmıştır⁷⁵. Bu noktada, Batı kamuoyu tarafından Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya nazaran siyaset ve ekonomi düşüncesinde Batılı, modern ve liberal değerlere daha fazla haiz olarak tanımlanmış, Fethi Bey ile aralarındaki dostluk ve bakış açılarındaki yakınlık sık sık vurgulanmıştır⁷⁶. Avrupa kamuoyunda ve devlet ricali arasında Fethi Bey'e yönelik ilgi ve sempatiye karşın Türkiye'yi yönetmesi hususunda bazı tereddütlerin de mevcut olduğunu görmekteyiz. Örneğin İngiltere Büyükelçisi, temsil ettiği değişikliğin Türk siyasal hayatında ilgiyle karşılanmasına rağmen Fethi Bey'in işinin zor olduğu ve İsmet Paşa'nın yeniden istenen adam olabileceği yorumunu yapmaktadır. Zira Büyükelçiye göre Türkiye'nin demokratik bir idareye hazır olduğunu söylemek için henüz erken olabilir⁷⁷.

Fethi Bey'le şahsen görüşen ABD ticaret ataşesinin de fikirleri benzerdir. Ticari ateşe raporunda Fethi Bey'in samimi olduğundan şüphesi olmadığını; fakat bunun yanı sıra ülkenin ekonomik durumuna nasıl bir iyileşme getireceğine yönelik gerçek ve yapısal bir fikri olduğunu düşünmediğini belirtmektedir⁷⁸. ABD Büyükelçiliğinin 25.08.1930 tarihli raporu da, Fethi Bey karakterindeki bir siyasi profilin başarılı olabilmesinin koşulu olarak siyasi istikrarın yerleşikliğine vurgu yapmaktadır. Ardından ise bilhassa Türkiye gibi ülkelerde siyasi partilerden ziyade siyasetçilerin önemli olduğunun altını çizen rapor şöyle bir karşılaştırma sunmaktadır: *İsmet Paşa, dinamik, lider ve gerçek bir savaşçı. O bir asker. Asyalı bir asker ve Batıya karşı çok az bir anlayış ve sempatiye sahip. Müsamahasız, sabit, şüpheli, inatçı. Diğer taraftan Fethi Bey, daha miskin, daha yavaş, fazlasıyla uzlaşmacı ve uzlaştırıcı, siyaseten ya da başka sebeplerden görüşlerini değiştirmesi gerektiğinde uysal ve Batıyla tamamen uyumlu*⁷⁹...

Sovyetler Birliği'ndeki genel yaklaşıma baktığımızda, Avrupa'daki tutumun tam karşıtı bir durumla karşılaşmaktayız. İsmet Paşa ve hükümetine sempatiyle yaklaşan Sovyet kamuoyunda, Türkiye'de iş başında bulunan CHF hükümetinin ve İsmet Paşa'nın, iç siyasette ülkenin mahsulatının inkişafı, dış politikada da başta Sovyet Hükümeti olmak üzere komşularla işbirliği politikası yürüttüğü için Batı ta-

75 TNA/FO424/273, No: 312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930.

76 Bk. TDA/534/8477890, 16.08.1930.

77 TNA/FO424/273, No: 312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930.

78 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930.

79 NARA, Index Bureau: 867.00/2036, no: 1117, 25.08.1930.

rafından tehdit olarak algılandığı vurgusu dikkat çekmektedir⁸⁰. Buna karşın Fethi Bey *şarka istinat eden İsmet Paşa'nın kat'i muhaliflerinden ve Batı'nın samimi dostlarından*⁸¹ olarak gösterilmiş hatta *emperyalistlerin doğrudan doğruya ajanı*⁸² olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra *Fethi Bey'in şahsında Sovyet Rusya'nın düşmanını gördüklerini* açıkça belirten Sovyet kamuoyu, aynı düşmanlığın yeni fırkanın önde gelen isimlerinde de mevcut olduğunu öne sürmüş ve Ahmet (Ağaoğlu)Bey ile Yusuf (Akçura) Bey'i de birer örnek olarak göstermiştir⁸³.

Alternatif Uluslararası Düzen Anlayışları ve Serbest Cumhuriyet Fırkası Parti Programı

SCF'nin parti programı oldukça kısa ve temkinli bir metin olup on bir maddeden oluşmaktadır. Birinci maddede SCF'nin cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı olduğunun altı çizildikten sonra devam eden maddelerle program, partinin iktisadi ve siyasi liberalizm anlayışına sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Programın ilk yedi maddesi konjoktürel olarak ülke gündeminde tartışmalı konulara iktisadi liberalizm perspektifinden çözüm önerileri getirerek kendisini CHF'den ayırıştırmaktadır. Bu bağlamda, *fırka paramızın bir an evvel değer tespiti için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyecek harici sermayeye bu suretle yol açmak kararındadır* şeklindeki dördüncü madde ile... *bir taraftan vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüsüne engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez ve memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının yardımcısıdır* şeklindeki beşinci madde konumuz açısından özellikle önem arz etmektedir. Programın, sekizinci ve dokuzuncu maddesi devlet-fert ilişkisine eğilmekte ve siyasal liberalizme vurgu yapmaktayken onuncu madde yeni partinin dış politikaya dair bakış açısı belirlemektedir. Bu maddede, fırka dış politikada, Türkiye Cumhuriyetinin komşularıyla ve bütün devletlerle münasebetlerinin dostluk ve samimiyet dairesinde yürütülmesi ve kuvvetlendirilmesine ve Cemiyet-i Akvam'la daha sıkı surette teşriki mesaiye (işbirliğine) ehemmiyet verecektir denilmektedir. Programın son maddesi olan on birinci madde ise, tek dereceli seçim usulünün ve Türk kadınının da siyasi hukuka dâhil edilmesi prensibinin kabul edildiğini belirtmektedir⁸⁴.

80 TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

81 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

82 TDA/571/4897496, 12.11.1930; TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

83 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

84 Okyar, *age.*, s. 470-472; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 79-88.

Literatürde genellikle, parti programında gözümüze çarpan özelliklerden birinin, daha sonra da uzun yıllar boyunca görülecek bir uygulama olarak, dış politika alanında iktidar ve muhalefet arasında ayrılık bulunmaması olduğu yorumları yapılmaktadır⁸⁵. Birçok kaynakta CHF ve SCF programları arasında ekonomi alanı dışında bir farklılık olmadığı belirtilmektedir⁸⁶. Biz bu düşünceye iki açıdan karşı çıkmakta; programın, dönemin uluslararası ilişkilerini belirleyen temel öğelerle bir arada düşünüldüğünde, Türk dış politikasına –ister istemez- bir değişiklik getireceğini ve bu anlamda SCF'nin iktidarın izlediği dış politikadan farklılaşma iddiasında olduğunu düşünmekteyiz.

İlki parti programının 10. maddesindeki MC vurgusudur. MC'ye üyelik vurgusu dönem itibarıyla özel bir önem taşımakta ve dış politikada bir değişim arzusu nu ifade etmektedir. Bu dönemde Sovyetler kendisi girmediği gibi Türkiye'nin de MC'ye⁸⁷ girmesine karşı çıkıyordu⁸⁸. Zira böyle bir durumda Türkiye'nin kendisinden uzaklaşacağından ve MC vasıtasıyla kendisi karşısında daha fazla davranış özgürlüğü kazanacağından endişe etmekteydi⁸⁹. Dolayısıyla parti programında MC vurgusu yapılması başlı başına dış politikada yeni bir dönem anlamına gelmekteydi ve aşağıda görüleceği üzere bu vurgu Sovyetler Birliği'ni oldukça rahatsız etmişti.

İkincisi ise dönemin uluslararası sisteminin yapısından kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen dönemde dış dünyada çok partili demokrasiler tek model değildi. Sovyetler Birliği ve Faşist İtalya da vardı⁹⁰. Hatta bu dönemde dünya siyaseti; birbirinin alternatifi uluslararası düzen anlayışları ile rakip toplumsal sistemler arasında bir düello imgesi yaratmaktaydı⁹¹. Savaşın ardından Türkiye, Batılı liberal paradigmaya alternatif olan Sovyet ve İtalyan modeline yaklaşırken dış politikada da bu ülkelerle yakın bir ilişki tesis etmişti. Oysaki dönemin otoriter ve totaliter rejim-

85 Yetkin, *age.*, s. 96.

86 Hilmi Uran, *age.*, s. 194.

87 Türkiye'nin MC'ye katılımı, 1932'de İsmet İnönü tarafından yapılan Moskova ziyaretinde Sovyetler Birliği'nin ikna edilmesinin ardından gerçekleşecektir. Bk. İnönü, *age.*, s. 149.

88 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1974, s. 287; Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 1994, s. 63-64; Ficher, *age.*, s. 613; *Vakit*, 17.08.1930.

89 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, s. 288.

90 Tunçay, *age.*, s. 246.

91 Marc Mazover, *Dünyayı Yönetmek*, çev. Mehmet Moralı, Alfa, İstanbul 2015, s. 200-203.

lerinin yaklaşımlarından ayrılan SCF'nin programı⁹² Batılı liberal paradigmanın içerisinde şekillenmekteydi ve Türkiye'yi, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren hususi bir ilişki tesis edilen Sovyetlerden uzaklaştırırken Millî Mücadeleden itibaren kuşkuyla yaklaşılan, Batı bloğuna yakınlaştıran bir projeksiyon sunmaktaydı. Bu yüzden Türkiye'nin MC'ye üyeliğiyle ve Batı'nın siyasi yapılarına uyumuyla bambaşka bir boyut kazanan, Türkiye'nin Batı'ya aidiyetini tescilleyen⁹³ bu girişimi uluslararası neticeleri de olabilecek bir girişim olarak değerlendirmek daha doğrudur. Nitekim parti programının belirginleşmesinden sonra uluslararası alanda ortaya çıkan reaksiyonlar bunu desteklemektedir.

Programın yayınlanmasının ardından, Avrupa ilk etapta, yeni partinin tamamen laik ve cumhuriyetçi bir parti olduğunun altını çizerek Cumhuriyetin temel prensiplerine ilişkin bir dönüşümün beklenmediğini vurgulamış ve bu konudaki endişeleri bertaraf etmiştir. Bunun ardından ise Cumhuriyetin temel prensiplerinde CHF ile aynı noktada duran partinin ekonomi, iç ve dış politika alanında CHF'den farklı bir politika izleyeceğinin altını çizmiştir⁹⁴.

Bir bütün olarak Avrupa kamuoyundaki değerlendirmeleri dikkate aldığımızda partinin liberal çizgisinin Avrupa'da büyük yankı uyandırdığı ve ekonomi-politik tutumunun Batı kamuoyu açısından öncelikli bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Avrupa kamuoyu, SCF'nin parti programında yer alan ilkelerden tekellerin kaldırılması, ticaret özgürlüğü ve yabancı sermayenin teşvik edilmesini ön plana çıkarmış ve SCF'nin Batı tarzı liberal ekonomik değerlere olan yakınlığının altını çizmiştir⁹⁵.

Bu noktada ABD'nin, partinin Batı'nın temsil ettiği liberal-ekonomik değerlere ilişkin tutumuna verdiği belirgin öncelik gözlerden kaçmamaktadır. ABD, SCF'nin kuruluşunun ardından, dış politikadaki değişim olasılığından önce ekonomi-politik değişimle ilgilenmiştir. ABD Türkiye Büyükelçiliğinin raporlarında da ekonomi siyasetindeki değişime dış politikada gerçekleşecek değişimden daha fazla yer ve-

92 Emrence, *age.*, s. 87.

93 Emrence, *age.*, s. 31.

94 TNA/FO424/273, No:312, Helm'den Henderson'a, 12.08.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930.

95 TNA/FO424/273, No:69, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930; TDA/2763/20510382, 10.9.1930; TDA/2763/13405265; 6.10.1930; TDA/2763/13404629, 1.10.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2034, no:1107, 11.08.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129, 24.09.1930.

rilmiştir. ABD ticaret ataşesinin Fethi Bey ve Ahmet (Ağaoğlu) Bey'le, İstanbul'dan İzmir'e giden vapurda tesadüf eseri olduğunu belirttiği görüşmenin ağırlık noktasını da ekonomi oluşturmaktadır. Ateşe, özellikle ülkenin finansal istikrarı için yeni partinin ne gibi önlemler almayı düşündüğü sorusu üzerinde durmuştur. Ataşenin, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri de konu etmesi konumuz açısından dikkat çekmektedir. Sovyetlerin damping politikasının altını çizen ataşe Fethi Bey'in bu konudaki fikirlerini sormuştur. Fethi Beyin cevabının Sovyet Rusya'nın ekonomi politikasının Türkiye maliyesine zarar verdiği yönünde olması ve mevcut hükümetin yabancı sermayeden kaçınmak suretiyle hata yaptığını belirtilmesi ABD tarafından olumlu karşılanmıştır. Dikkat çeken bir diğer nokta da Fethi Bey'in ataşeye yönelttiği Amerikan sermayesinin neden Türkiye yatırımlarına yeterince ilgi göstermediği sorusu ve ABD ve Türkiye arasında ticaretin teşvik edilmesi için karşılıklı yardımlaşılırsa memnun olacağını beyan etmesidir. Ataşenin bu soruya cevabı ise, hiçbir ciddi Avrupalı kapitalist grubun koşullar daha istikrarlı ve kanunlar daha liberal olmadıkça Türkiye'ye yatırım konusunda ilgi göstermelerinin mümkün olmadığı yönündedir. Görüşmenin son kısmında ise MC'ye yönelik konulara değinilmiştir⁹⁶.

ABD MC'ye üye değildi ve dönem itibariyle Avrupa güç dengesi meselelerinden uzak duran bir politika izlemekteydi. ABD dış politikası; iki dünya savaşı arasındaki dönemin karakteristik bir özelliği olan piyasalar için mücadele kriteri çerçevesinde şekillenmekteydi. Dolayısıyla ekonomiyi ön plana alan ve MC'yi ikinci planda bırakan tutum kendi içinde anlaşılır bir çerçeve sunmaktadır. MC üyesi olan İngiltere ve Fransa için ise parti programının onuncu maddesi en az ekonomiye ilişkin maddeler kadar önem taşımaktaydı.

Partinin programının açıklanması üzerine İngiltere Büyükelçiliğinden Londra'ya giden raporlarda 10. maddenin altı çizilmiş ve dış politika açısından programının ana noktasının MC'yle işbirliğini olduğu belirtilmiştir⁹⁷. Fransa da İngiltere gibi parti programının 10. maddesine büyük önem atfetmiştir. Hatta programın açıklanmasının ardından Fransa Büyükelçisi, İngiltere Büyükelçisine Türkiye'nin MC'ye girişini desteklemeye yönelik ortak hareket etmeyi dahi teklif etmiştir⁹⁸.

96 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930.

97 TNA/FO424/273, No: 317, Helm'den Henderson'a, 14.08.1930.

98 TNA/FO424/273, No: 6583, Henderson'dan Clerk'e, 22.09.1930.

Fransa ve İngiltere açısından 10. madde SCF'nin liberal çizgisiyle beraber düşünüldüğünde büyük önem taşımaktaydı. Zira Musul sorunun çözümünün ardından İngiltere Türkiye'yi Sovyetlerden uzaklaştırmak amacıyla Milletler Cemiyetine çekmeye çalışıyordu⁹⁹. Bu noktada İngiltere'nin 10. maddeyi geniş bir biçimde yorumlayarak dış politikada büyük bir değişimin işaretçisi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. İngiltere Büyükelçisi raporunda bu maddeye dayanarak SCF'nin dış politikada mevcut iktidara kıyasla Batı'yla daha fazla işbirliği içerisinde olacağını düşündüğünü belirtmektedir. Bunun yanı sıra büyükelçi, bahsi geçen maddeye dayanarak ve dönemin uluslararası siyasetine damgasını vuran revizyonizm-statükoculuk tartışmalarına atıfla SCF'nin iktidar olması durumunda Türkiye'nin, uluslararası statükonun korunmasından yana bir tutum takınacağını, uluslararası barışın savunucusu olacağını da değerlendirmelerine eklemektedir¹⁰⁰.

Görüldüğü üzere İngiltere, Fransa ve ABD'nin SCF'nin parti programına dair yorumları ekonomik liberalizm çizgisi ve MC'ye yönelik işbirliği vurguları etrafında toplanmaktaydı. Zira SCF bu ilkelerle iki savaş arası dönemin uluslararası sisteminde, hem piyasalar arası rekabette hem de dış politika ve strateji konularında Batı'dan yana tutum almış olmaktadır. Tüm bunlar Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini de etkileyeceğinden bu maddeler Batı kamuoyu tarafından sıkça işlenmekte, Batılı diplomatlar da bu noktaların altını çizmekteydi. Bu anlamda programın açıklanmasının ardından, *Times*'ın İstanbul muhabirinin yorumu konumuz açısından anlamlıdır: *Bu program şimdiki hükûmetin dâhili ve harici siyasetinden memnun olmayan Türk münevverlerini memnun eder. Fakat Sovyet Rusya'ya memnun etmez. Türkiye'yi Bolşevik nüfuzundan tamamiyle serbestleştirmek için vuku bulacak teşebbüsü Rusların ne suretle karşılayacaklarını görmek enteresan olacaktır*¹⁰¹.

Programın basın ve ifade özgürlüğüne ilişkin maddeleri Batı kamuoyunda tali bir yer edinirken, liberal demokratik değerlerin öncüsü olan bu ülkelerin tek dereceli seçim ve kadınların siyasal haklarının sağlanmasını içeren 11. maddeye ilişkin sükûneti ise şaşırtıcıdır.

Parti programının Sovyetler Birliği'ndeki yankılarına baktığımızda, burada da programın liberal ruhu, ekonomi politikası ve MC'yle işbirliği vurgusu yapan 10. maddesinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Sovyetler Birliği, SCF programını dö-

99 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, s. 287.

100 TNA/FO424/273, No: 69, Helm'den Henderson'a, 10.08.1930; TDA/534/8477890, 16.08.1930.

101 *Vakit*, 20.08.1930.

nemin uluslararası siyasetindeki bölünmüşlüğe uygun bir biçimde Sovyet Rusya ve Batı sistemleri karşıtlığından okumuştur. Programın açıklanması üzerine oldukça sert tepkiler veren Sovyet basını, *bunların garp taraftarı olduklarını anlamak için programlarına bakmak yeterlidir diyerek SCF'yi Batı tarzı idare anlayışını Türkiye'de hâkim kılmakla itham etmiştir*. Sovyet Rusya'ya göre, tekellerin kaldırılması, özel sermayenin iştiraki, yabancı sermayeye kapıların açılması ve özellikle de Milletler Cemiyeti'yle sıkı münasebatta bulunmak hedefi Türkiye'yi Sovyetler'den uzaklaştırırken Batı'ya yaklaştıracak olan prensiplerdir. Ayrıca Fethi Bey'in programını tüm Avrupa taleplerine olumlu cevap veren bir metin olarak değerlendiren Sovyet basını, şahsi hürriyet, serbestlik, umumi içtima, ifade hürriyeti, intihabat ve kadınlara tam hukuk gibi Batı'nın önemseydiği değerlerin bulunmasının yanı sıra köylü ve işçilerin hayatına dair hiçbir şey olmadığına da altını çizerek programı eleştirmiştir¹⁰².

Parti programının yanı sıra, partinin ileri gelenlerinin bazı demeçleri de uluslararası arenada geniş yankı uyandırmıştır. Azınlıklara ilişkin siyaset bunların başında gelmektedir. Kuruluşunun hemen ardından Fethi Bey, Ermeni gazetelerine verdiği demeçte partisinin ırk ve din farkı gözetmeyen programıyla tüm azınlıkların oylarına talip olduğunu belirtmişti¹⁰³. Genel Sekreter Nuri Bey azınlık aydınlarıyla görüşmüş, partisinin Musevilerden, Rumlardan ve Ermenilerden yerel seçimlerde aday göstereceğini açıklamıştı¹⁰⁴. Kuruluş döneminde SCF İstanbul teşkilatında Rasimpaşa bölgesinde bir gayrimüslime idare kurulunda üye olarak görev vermiş¹⁰⁵, katıldıkları tek seçim olan 1930 Belediye seçimlerinde de listesinde azınlıklara yer vermişti. İstanbul'daki 117 adayın on üçü; İzmir'deki 77 adayın ise dördü azınlık gruplarına mensuptu¹⁰⁶. CHF'nin gayrimüslimlerden hiç aday göstermesine karşılık SCF'nin gayrimüslim aday göstermesi iki partinin farkları arasında azınlıklara ilişkin siyaseti de eklerken¹⁰⁷ uluslararası alanda SCF'yi azınlık dostu parti konumuna yükseltmişti¹⁰⁸. Bu durum Türkiye ile karşılıklı olarak azınlıklara

102 TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

103 Rıfat Bali, "1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırkanın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, 167 (1997), s. 25.

104 *Cumhuriyet*, 31.08.1930, Özipek, *agt.*, s. 53, Bali, *agm.*, s. 25.

105 İlknur Koç, *Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı ve Azınlıklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2018, s. 28-29.

106 Bali, *agm.*, s. 25, İlknur, *agt.*, s. 106.

107 Yetkin, *age.*, s. 187.

108 *Vakit*, 20.08.1930.

sahip olan Balkan ülkelerinde büyük yankı uyandırmıştır. Özellikle Yunanistan ve Bulgaristan'da yeni partinin azınlık siyaseti olumlu karşılanmış ve bu siyasetin Balkan barışına katkıda bulunacağına altı çizilmiştir¹⁰⁹.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Sona Yaklaşırken Batı Kamuoyu: İzmir Mitingi, Belediye Seçimleri ve Partinin Feshi

İzmir mitingi ve belediye seçimleri, başta İngiltere ve ABD olmak üzere Batı kamuoyu tarafından ilgiyle izlenmiştir. Her iki ülkenin İzmir konsolosları yolladıkları raporlarda, miting için Fethi Beyi karşılamaya gelenlerin kalabalığı ve coşkusu karşısında derinden etkilendiklerini belirtmekte ve bu durumu hükümet için olduğu kadar Fethi Bey için de bir sürpriz olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, ABD ve İngiltere konsolosları mitinge dair hükümetlerine yolladıkları raporlarda Türkiye'deki basın, miting azımsamaya çalışan bir üslup takınmasını, medeni ve barışçıl olmalarına rağmen toplanan kalabalığı sarhoş ve çapulcu ilan etmesini son derece yanlış bir politika olarak değerlendirmişlerdir. ABD Büyükelçilik raporlarında İzmir'de *son derece düzenli ve iyi huylu bir kalabalık* olduğu belirtilmektedir¹¹⁰.

İngiltere'nin İzmir Konsolosu miting esnasında olayların çığırından çıkmasını yerel polisin yeni koşullara ayak uydurmada yetersiz kalışına bağlamaktadır¹¹¹. İzmir'deki ABD ticari ataşesi Julian Gillespie de mitinge ilişkin hazırladığı raporunda henüz Fethi Bey İzmir'e doğru yol alırken polisin rıhtımdaki ev ve işyerlerinde asılı bayrakları zorla toplamasıyla hatalı bir tutumun ortaya çıktığının altını çizmektedir. Ataşeye göre, miting esnasında polisin kalabalığa ateş etmesi neticesinde 16 yaşındaki bir çocuğun hayatını kaybetmesiyle durum ciddi bir toplumsal krize dönüşmüştür. Hatta şehirdeki bu kriz havasının hapishanedeki mahkûmlara dahi yansdığı belirten Gillespie, mahkûmların kontrolden çıkarak *İsmet Paşa istifa, Fethi Bey çok yaşa* diye slogan attıklarını ve itfaiye teşkilatının devreye girerek İzmir merkez hapishanesindeki ayaklanmayı mahkûmların üzerine su tutarak bastırıldığını nakletmektedir¹¹².

Mitinge ilişkin ABD ve İngiltere Büyükelçiliklerinin hazırladığı raporlarda, İzmir Mitingi ile irtica tehlikesi arasında bir bağ kurulduğuna rastlanmamıştır. *Times*

109 TDA/2763/13404858, 21.10.1930; TDA/2763/13404740, 27.08.1930.

110 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no: 41, 3.10.1930; TNA/FO424/273, No: 355, Clerk'ten Henderson'a, 08.09.1930.

111 TNA/FO424/273, No: 355, Clerk'ten Henderson'a, 08.09.1930.

112 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no: 1129, 24.09.1930.

ve *Guardian* gazeteleri¹¹³ ve İngiltere Büyükelçisi Helm olaylardan komünistleri ve Bolşevik propagandasını sorumlu tutmuştur¹¹⁴. ABD elçilik raporlarında ise bu görüşe karşı çıkıldığı görülmektedir. İşçiler de dâhil Mitinge katılanların, temel probleminin iş kılığı ve düşük ücretler olduğunun altının çizildiği raporlarda, *işin ucunun Bolşeviklere dayandırılmasının abartı olduğu; yaşanan olaylarda bir yabancı parmağının olmadığı* belirtilmektedir¹¹⁵. ABD temsilcileri, mitinge dair raporlarında olayların sorumlusu olarak polisi ve Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'i göstermektedir¹¹⁶. Mahmut Esat Bey'in valinin tarafsız bir politika izlemeyi terk etmesinde payı olduğu düşünülmektedir¹¹⁷.

Fethi Bey'in İzmir Mitinginin ardından, Batı Kamuoyunun belediye seçimlerini de yakından takip ettiğini, İngiltere ve ABD'nin seçimleri hayal kırıklığı olarak nitelendirdiğini görmekteyiz. Dönemin ABD Büyükelçisi, belediye seçimlerinin siyasi bir gelişme anlamında hiçbir önem taşımadığını, aksine Türkiye'deki siyasi inisiyatif eksikliğini gözler önüne serdiğini belirtmektedir¹¹⁸. İngiltere Büyükelçisi ise seçmenlerin çoğunluğunun hükümetin aleyhinde olduğu yönünde bir kanıya sahip olduğunu belirtmekte¹¹⁹ ve seçimlerden çıkan asıl sonucun insanların memnuniyetsizliği olduğunun altını çizmektedir¹²⁰.

Ayrıca *Times* ve *Manchester Guardian*, SCF'nin seçimlerde hile, yolsuzluk ve baskı olduğu yönündeki iddialarının temelsiz olmadığını haber yapmış ve özgür bir seçim olsaydı durumun farklı olacağını belirtmiştir¹²¹. Seçimlere hile karıştığı iddialarına ABD ve İngiltere Büyükelçiliklerinin raporlarında da rastlanmaktadır. ABD ve İngiltere Büyükelçileri hükümetin büyük ölçüde zaferini, muhalefet seçmenini sindirmek, diskalifiye etmek ve oy sandıklarında hile yapmaya borçlu olduğu noktasında hem fikirlidir¹²².

113 TDA/534/10167421, 8.11.1930; TDA/2763/20510382, 10.9.1930.

114 TNA/FO424/273, No: 369, Clerk'ten Henderson'a, 24.09.1930.

115 NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no:41, 3.10.1930.

116 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129, 24.09.1930.

117 NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no: 41, 3.10.1930.

118 NARA, Index Bureau: 867.00/2046, no:1144, 22.10.1930.

119 TNA/FO424/273, No:400, Clerk'ten Henderson'a, 14.10.1930.

120 TNA/FO424/273, No:433, Clerk'ten Mr. A. Henderson'a, 13.11.1930.

121 TDA/534/10167421, 8.11.1930; TDA/2763/13405339, 30.09.1930.

122 TNA/FO424/273, No:411, Clerk'ten Henderson'a, 23.10.1930; TNA/FO424/273, No:433, Clerk'ten Henderson'a, 13.11.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2046, no:1144, 22.10.1930.

SCF'nin kapanması Batı kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmış, büyük bir hayal kırıklığı ve Türkiye'nin siyasi gelişiminde bir geriye gidiş olarak değerlendirilmiştir¹²³. Partinin kapanma sebepleri üzerine yapılan yorumlarda ise İzmir Mitinginden dolayı ortaya çıkan hoşnutsuzluk üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu hususta özellikle ABD ve İngiltere kamuoyunda ve resmî raporlarında, İzmir mitingiyle liberallerin sansasyonel bir başarı elde edeceğinin ortaya çıkmasının Gazi dahil herkesi rahatsız ettiği belirtilmiş ve İzmir mitingi *sonun başlangıcı* olarak değerlendirilmiştir. Bunun ardından ise, bütün hoşnutsuz kesimlerin kendilerinden medet ummasının da SCF aleyhine işlediğinin altının çizildiğini görmekteyiz¹²⁴. Ayrıca ABD ve İngiltere Büyükelçileri, Hükûmetin basın yoluyla, İzmir'de çıkan olaylar başta olmak üzere bütün olumsuzlukları SCF'ye atfederek yeni partiyi gözden düşürmeye çalıştığını dile getirmektedir. Ayrıca her iki ülkenin temsilcisi de azınlıklara yönelik politikasının da SCF'nin aleyhine kullanıldığına dikkat çekmektedir¹²⁵. ABD Büyükelçisinin yakıştırmasıyla SCF bu süreçte memleketin ateşini ölçen bir kliğe dönüşmüştür¹²⁶. Ayrıca İngiltere Büyükelçisi gelinen noktada, Fransa'nın SCF'nin kuruluşundan itibaren izlediği politikanın da payı olduğu görüşündedir. Büyükelçiye göre partinin kuruluşuyla beraber, Fransa'nın izlediği hatalı tutum, partinin ve Fethi Bey'in Paris'in etkisi altında olduğu görünümü yaratmış ve halk arasında ne olursa olsun dışarıdan yönetilen bir adam yerine İsmet Paşa'yı tercih etmenin daha doğru olacağı kanaati oluşmuştur. Clerk, bu durumun ülke içinde reaksiyonlara sebep olduğunu ve *partiye Quai-d'orsay (Fransa Dışişleri Bakanlığı) gölgesinin düştüğünü* belirtmektedir¹²⁷.

Parti'nin kapanmasının ardından, Fethi Bey ve SCF taraftarlarının, Gazi tarafından yüz üstü bırakıldıklarını düşündükleri İngiliz basınına da büyükelçilik raporlarına da yansımıştır¹²⁸. Hatta Helm raporunda, öngörülemeyen sebeplerden dolayı

123 TNA/FO424/273, No:120, Clerk'ten Henderson'a, 17.11.1930; TDA/534/5375766, 2.12.1930.

124 NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129, 24.09.1930; NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no: 41,3.10.1930; TNA/FO424/273, No:439, Clerk'ten Henderson'a,19.11.1930; *British Documents on Foreign Affairs (BDOFA): Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II, Series B, Vol. "Annual Report of 1930"*, s. 133,134,147.

125 NARA, Index Bureau:867.00/2046, no:1146, 22.10.1930; NARA, Index Bureau:867.00/2049, no:1176, 3.12.1930.

126 NARA, Index Bureau: 867.00/2049, no:1176,3.12.1930.

127 *BDOFA*, s.138; TNA/FO424/273, No:357, Clerk'ten Henderson'a, 10.09.1930.

128 TNA/FO424/273, No:439, Clerk'ten Henderson'a,1911.1930; TDA/534/10167421, 8.11.1930.

Gazi'nin, Fethi Beyi kurban edip İsmet Paşa'yla barışı yeniden tesis etmeye karar verdiği yorumunu yapmaktadır¹²⁹.

Son olarak ise, Batılı devletlerin oldukça kısa olan ömründe SCF'nin Türk siyasal hayatına önemli katkılar yaptığı konusunda hem fikir olduğumu görmekteyiz. Bu noktada, mevcut yönetime karşı olan memnuniyetsizliği çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermesi, SCF'nin Türk siyasal hayatına olan en önemli katkısı olarak değerlendirilmiştir. SCF öncesinde durumun vahametinin Gazi, Fethi Bey hatta İsmet Paşa tarafından dahi tam olarak anlaşılmadığının altı çizilmiş ve partinin kapanmasının hemen ardından Gazi'nin halkın koşullarını ve ihtiyaçlarını anlamak için ülke genelinde bir geziye çıkma gerekliliği hissetmesinin SCF'nin bir başarısı olduğu belirtilmiştir¹³⁰.

İç Politika ve Dış Politikanın Kesişme Noktası: Tefrik Rüştü Bey'in Moskova Ziyareti

İzmir Mitingi'nin ardından Gazi'nin *Milliyet*'te tarafsızlığımı bir tarafa bıraktığımı bir diğer ifadeyle SCF'den desteğini çektiğini beyan eden mektubunun yayılması ve belediye seçimleriyle beraber ortaya çıkan toplumsal kargaşa, yavaş yavaş SCF'nin sona doğru yaklaştığını işaret etmekteydi. Bu dönemde Türk basınına göz attığımızda iç siyasetteki hararetin yanı sıra dış politikada Sovyet dostluğu vurgusu göze çarpmaktadır. Türk gazeteleri bu dönemde bir taraftan Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Bey'in 25 Eylül-7 Ekim arası gerçekleşen Sovyet Rusya ziyaretine gün gün yer verirken bir taraftan da Milli Mücadele dönemine dayanan Türk Sovyet dostluğunun sık sık altını çizmektedir¹³¹. Bu anlamda Türk basınında partinin kurulduğu zamanki Batı vurgusu, SCF sona doğru yaklaşırken yerini *eski dost Sovyet Rusya* vurgusuna bıkmıştır, denilebilir. Örneğin bu dönemde hemen her gün bir gazetede *Litvinof ve Tefrik Rüştü Beyin çok samimi ve enteresan nutukları, Hariciye Vekilimiz Moskova'da: Çok samimi ve kuvvetli tezahürler oluyor*¹³² *Rusya ile beynelmilel siyasi meseleler karşısında menfaatimiz müsterektir, bize en karanlık günlerde yardım eli uzatan Sovyetleri hiçbir zaman unutamayız*¹³³ gibi başlıklara rastlanmaktadır.

129 TNA/FO424/273, No: 369, Clerk'ten Henderson'a, 24.09.1930.

130 *BDOEA*, S.134-135; NARA, Index Bureau:867.00/2049, no:1176, 3.11.1930.

131 Bk. *Hâkimiyeti Millîye*, 26.09.1930; *Vakit*, 29.09.1930; *Vakit*, 28.09.1930; *Vakit*, 27.09.1930; *Vakit*, 8.10.1930; *Milliyet*, 26.09.1930; *Milliyet*, 2.10.1930; *Cumhuriyet*, 26.10.1930; *Cumhuriyet*, 27.09.1930; *Cumhuriyet*, 29.09.1930; *Cumhuriyet*, 30.09.1930.

132 *Hâkimiyeti Millîye*, 29.09.1930.

133 *Cumhuriyet*, 4.10.1930.

Hariciye Vekilinin Rusya dönüşünde, *Milliyet* gazetesinin *Rusya ile aramızdaki birçok meseleler halledildi...* manşetiyle yayınlanması¹³⁴ ve *Hakimiyeti Milliye*'de Siirt Mebusu Mahmut Bey'in *Ankara-Moskova* yazısının başmakale olarak yer alması, (aynı makale ertesi gün de *Milliyet*'de neşredilecektir) ise konumuz açısından önem taşımaktadır.

Mahmut Bey makalesine iç politikada ilginç zamanlardan geçerken dışarıda olup bitenleri kaçırmamak gerektiğini belirterek başlamakta ve Tefik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretini Doğu'daki en önemli dış politika gelişmesi olarak zikretmektedir. Devamında ise, Batı'nın SCF'nin kuruluşunu dış politikada özellikle de Türk-Sovyet ilişkilerinde bir değişim olarak algılandığını belirten yazar *bunun asla mümkün olmadığını* altını çizmektedir. Son olarak ise Mahmut Bey yazısını beynelmilel siyasi meseleler karşısında Ankara ile Moskova'nın *görüşleri, vaziyetleri ve menfaatleri birbirinin aynıdır*, diyerek bitirmektedir.¹³⁵

SCF'nin, ülke içinde ve dışında merakla takip edildiği bu dönemde Tefik Rüştü Beyin Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaret uluslararası platformda da büyük ilgi çekmiş ve SCF'nin kuruluşunun Türk-Sovyet ilişkilerinde yarattığı krizle ilişkilendirilmiştir. Tefik Rüştü Beyin Moskova'ya geldiği gün TASS ajansına verdiği röportajda, Fethi Bey ve SCF'nin Türk dış politikası üzerindeki olası etkilerine ilişkin bir soruyu geçiştirmesi de bu yöndeki yorumları arttırmıştır.¹³⁶

Ziyaret, Tefik Rüştü Bey onuruna verilen resepsiyonlardan liderlerin yaptığı konuşmaların en ince ayrıntılarına kadar uluslararası basın ve Avrupa devletlerinin büyükelçileri tarafından dikkatlice izlenip rapor edilmiştir. Örneğin, New York Times, ziyaretin zamanlamasına dikkat çekmiş ve protokol kurallarının aşıldığı, aşırı bir ihtimam ve gösterişe sahne olan resepsiyonların Sovyetler Birliği için bir istisna niteliği taşıdığını haber yapmıştır.¹³⁷ Britanya'nın Moskova Büyükelçisi Strang da, Tefik Rüştü Bey onuruna verilen resepsiyonların istisna teşkil ettiğine dikkat çekmektedir.¹³⁸ Strang ayrıca, hem ziyaretin istisnai görünümünden hem de Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Litvinof'un konuşmasından, Sovyetlerin

134 *Milliyet*, 8.10.1930.

135 *Hakimiyeti Milliye*, 8.10.1930, *Milliyet*, 9.10.1930.

136 TNA/FO424/273, No:577, Strang'dan Henderson'a, 29.09.1930; Tefik Rüştü Bey'in verdiği cevap şu şekildedir: *Türkiye siyaseti hariciyesinde Gazi hazretleri ve Büyük Millet Meclisi tarafından gösterilen yolu takip ediyor ve edecektir*. Bk. *Cumhuriyet*, 26.10.1930.

137 TDA/2303/8302048 (belgede tarih bulunmamaktadır)

138 TNA/FO424/273, No:580, Strang'dan Henderson'a, 30.09.1930.

Türkiye'yi kendisine yakınlaştırmak için hususi bir çaba harcadığının anlaşıldığını belirtmekte ve bunu SCF'nin iki ülke arası yarattığı krizle ilişkilendirmektedir¹³⁹. Bahsi geçen konuşmada Litvinof, Rus ve Türk devrimlerini silahlı müdahaleyle ortadan kaldırmayı beceremeyen emperyalistlerin şimdi iki ülkenin varlığını başka yollardan ve barış kisvesi altında tehdit etmeye devam ettiklerini belirtmiş ve Batı'nın mali kontrol vasıtasıyla Türkiye'yi Sovyet Rusya karşısında oluşan ekonomik bloğa katmaya çalıştığının altını çizmiştir¹⁴⁰. Tevfik Rüştü Bey'in Moskova'da olduğu dönemde Sovyet basınında da Litvinof'un konuşmasını teyit eden haber ve yorumlara rastlanmaktadır. Örneğin, *Tisiti* gazetesinde çıkan bir makalede *emperyalist devletlerin Türk ve Sovyet hükümetlerine karşı harp silahlarını bırakıp iktisadi silaha sarıldığı* yorumu yapılmıştır. Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyafetini gün be gün neşreden *Milliyet*, *Cumhuriyet* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de 28 Eylül tarihli sayısında bahsi geçen yazıya atıfta bulunmuştur¹⁴¹.

Biz bu noktada İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Strang'ın yorumuna katılmaktayız. Sovyetler Birliği Locarno'dan itibaren Batı'nın kendisine yönelik çevreleme politikası güttüğünü, ekonominin bu politikada önemli bir yeri olduğunu ve bu çemberde dışarıda kalan Türkiye'nin Batı için önemli bir stratejik değer taşıdığına altını çizmekteydi¹⁴². SCF'nin kuruluşunun ve parti programında yer alan ilkelerin Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'nin Batıya eklenmesi olarak değerlendirildiği de yukarıda belirtilmişti. Bu şartlar altında, Litvinof'un konuşmasının genel olarak Türk-Sovyet ilişkilerindeki Batı tehlikesine kronolojik olarak ise SCF'nin kuruluşunun doğurduğu endişeye işaret ettiği açıktır.

Bahsi geçen ziyareti dönemin Türk Sovyet ilişkilerinin genel seyrine oturttuğumuzda da bu değerlendirmeyi doğrulayan bir çerçeve ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Türk Sovyet ilişkilerinin 1925 Antlaşmasından sonra hususi bir yakınlık evresine girdiği bu dönemde, ne zaman Batıyla bir yakınlaşma hamlesi olsa ya da Sovyetler bu tarz bir yakınlaşmadan kuşku duysa iki ülke yetkililerinin bir araya gelip güven tazelediğini görmekteyiz. Bu, Türkiye'nin de özellikle önem atfettiği bir durumdur. İsmet Paşa anılarında, Sovyetlerin 1926 sonrası Batıyla olan ilişkilerde girişilen iyileşme hamlelerinden duyduğu rahatsızlığı belirttikten sonra, *Sovyetlerle*

139 TNA/FO424/273, No:593, Strang'dan Henderson'a, 06.10.1930.

140 TNA/FO424/273, No:577, Strang'dan Henderson'a, 29.09.1930; *Soviet Documents*, s.452-453; *Hâkimiyeti Milliye*, 27.09.1930.

141 *Milliyet*, 28.09.1930; *Cumhuriyet*, 28.09.1930; *Hâkimiyeti Milliye*, 28.09.1930.

142 TDA/2303/8301026, 29.09.1930; TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

*münasebetlerimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri dikkat mevzuu olmuştur demektedir*¹⁴³.

Bu bağlamda 1920 ve 1930'lu yıllar birçok güven tazeleme girişimine sahne olmuştur. Örneğin, Türkiye'ye MC'ye girmesine yönelik telkinler yapılmaya başlanmasının ardından 14 Kasım 1926'da Tevfik Rüştü Bey'le Çiçerin'in Odesa görüşmeleri gerçekleşmiştir¹⁴⁴. Bu görüşmelerin temel gündem maddesi Türkiye'nin MC politikasıdır¹⁴⁵. Görüşmede Çiçerin, Türkiye'nin MC'ye girişine yönelik baskılara boyun eğmesini önlemeye çalışmış ve nihayetinde Tevfik Rüştü Bey, mevcut dönemde Türkiye'nin MC'ye üyelik gibi bir niyetinin olmadığını dile getirmiştir. Görüşmenin kaydı hazırlanmış; fakat yayınlanmamıştır. Resmî açıklamada mutabık olduğu üzere sadece karşılıklı iyi niyet ve dostluk beyanları yer almıştır¹⁴⁶. Ziyaretin hemen ardından Tevfik Rüştü Bey'in Ankara'daki Sovyet elçisi ile görüşmesinde ise Odesa görüşmelerinin, MC'ye üyelik ve Sovyet Rusya'dan uzaklaşma yönündeki Batı baskısına bir cevap olduğu dile getirilmiştir¹⁴⁷. Türkiye'nin MC'ye ve Balkan İttifakı'na katılması sürecinde de benzer şeyler yaşanacak; hatta bu sefer bizzat İsmet Paşa Moskova'ya gidip Sovyet endişelerini giderecektir¹⁴⁸. Tevfik Rüştü Bey'in 1930 tarihli Moskova ziyareti de bu kapsamda, bu tarz bir diplomasi örneği olarak değerlendirilebilir. Moskova'nın SCF'nin kuruluşunu, Türkiye'nin, Sovyet rejiminin düşmanlarıyla tehlikeli olabilecek yakınlığı olarak değerlendirmesinin ardından gerçekleşen bu ziyaret, bizce Çiçerinle yapılan Odesa görüşmeleriyle İnönü'nün Balkan İttifakı ve MC'ye giriş için Moskova'ya yaptığı ziyaretin arasındaki kronolojik yerine konulmalı ve 1926-1934 tarihleri arasında vuku bulan, Türkiye'nin Sovyet endişelerini gidermek için uyguladığı güven tazeleme diplomasisi uygulamalarının bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

Nitekim *İzvestia*'da yer alan yorum da bunu doğrulamaktadır: *Tevfik Rüştü Beyin yaptığı son dostane ziyaret hiçbir zaman tesadüfün vücuda getirdiği siyasi tertibat neticesinde vukua gelmiş değildir. Bu ziyaret proleterya diktatörlüğünün hâkim olduğu memleketle müterakki*

143 İnönü, *age.*, s. 137.

144 *Soviet Documents*, s. 141-144.

145 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak, İstanbul 2005, s. 174-175.

146 Edward Hallet Carr, *A History of Soviet Russia: Foundations of a Planned Economy*, Vol. III, MACMillan, London 1990, s. 669.

147 Carr, *age.*, s. 669.

148 İnönü, *age.*, s. 149-150, 144, 251.

bir devlet olan Türkiye arasında inkişaf hâlinde bulunan ve günden güne kuvvet bulan münasebatın hususiyetini teşkil eden birçok meseleler arasında bir halktır. Bahsi geçen bu yorumun İzvestia gazetesine atıfla 8 ekim ve 9 ekim'de Türk basınında da yer alması da ayrıca önem arz etmektedir¹⁴⁹.

Odesa görüşmelerinde olduğu gibi Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretinde de resmî açıklamada sadece mutata olan karşılıklı iyi niyet ve dostluk beyanları yer almıştır¹⁵⁰. Fakat görüldüğü üzere dönemin basınında tıpkı Odesa görüşmeleri gibi bu görüşmeler de Batı'ya bir cevap olarak nitelendirilmiştir. Rus basınında ilgili ziyaret *Türkiye'nin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'i İvedikle Moskova'ya göndermesi dış politikasında bir değişimin olmadığını ifadesi* olarak değerlendirilmiş ve *Türkiye, gerçek dostunun kim olduğunu dünyaya gösterdi* tarzında yorumlar yapılmıştır¹⁵¹. Bu bağlamda 24.09.1930 tarihli 264 numaralı İzvestiya gazetesinin başmakalesinde geçen şu satırlar konuyu açıkça ortaya koymaktadır: *...son günlerde SCF namile yeni bir furkanın peyda olması da Türkiye'yi emperyalizme boyun eğdirmek isteyen ecnebi müdahalesinin yeni bir şekilde tecellisi olarak telakki edilebilir. Şimdiki dakkada Hariciye Vekilinin Moskova'ya ziyaret etmesi gösteriyor ki Türkiye'nin millî istiklâlinin ve iktisadî canlanmasının samimi dostlarının nerede bulduklarını H. F. Hükümeti pek âlâ anlamaktadır¹⁵².*

Benzer bir biçimde İtalya da Tevfik Rüştü Bey'in Moskova ziyaretini, SCF'nin kuruluşuyla iki ülke arası çıkan krizin ardından, Türkiye'nin dış politikasında bir değişiklik olmayacağını işaret olarak değerlendirmiştir¹⁵³.

Bu bağlamda, 1932 yılında İsmet Paşa'nın Moskova ziyareti sırasında Stalin'le yaptığı konuşma geçen şu anekdot da konumuz açısından önemlidir: *... yemek esnasındaki görüşmeler bir ara resmî şekilden sohbet şekline girdi. Stalin bana sordu: Bu Serbest Fırka hareketi neydi? Ben anlayamadım. Nasıl yaptınız? Nasıl yapabilirsiniz? dedi. Ben bunun*

149 *Hâkimiyeti Milliye*, 8.10.1930; *Milliyet*, 9.10.1930.

150 Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova'ya yapmış olduğu resmî ziyaretle ilgili olarak 4 Ekim 1930'da ortak bir bildiri yayınlanmıştır: *İşbu mülakat esnasında iki taraf beynelmil siyaset meseleleri muvacehesinde Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler İttihadi menafisinin tamamen yekdiğerine mutabık olduğu ve kezalik bu husustaki noktai nazarlarının da tevafuk etmekte bulunduğunu müşahade eylemişlerdir. ... bu mülakata iştirak eden zevat iki memleket arasındaki iyi anlaşmaya en ufak bir hâl teşkil edebilecek hiçbir mesele mevcut olmadığını ve bilakis münasebetlerinin gittikçe daha yakın ve dostane bir mahiyet iktisap etmekte olduğunu ve iki devletin iş bu münasebatı daha sıkı ve samimi bir hâle ifrağ etmeği vazife edindiklerini tasdikte ittifak etmişlerdir. Bk. TDA/571/4856132, 4.10.1930; *Soviet Documents*, s. 456-457.*

151 TDA/571/4897496, 12.11.1930; TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

152 *Ayn Tarihî*, 23-21/79-81, Birinci Teşrin- Birinci Kanun 1930, s.6717.

153 TDA/541/12873124, 26.09.1930.

*münakaşasına girmek istemedim. Bize mahsus bir şeydir ben size sonra anlattırım dedim ve kısa kestim*¹⁵⁴.

Sonuç

Tanzimat'tan günümüze Türk siyasal hayatındaki önemli dönüşüm süreçleri uluslararası alanda ilgi odağı olmuştur. Çünkü siyasal alandaki değişiklikler salt iç politika açısından değil, aynı zamanda dış politika açısından da önemli bir tercihtir. Nitekim, siyasal iktidarlar da sisteme ilişkin yaptıkları önemli değişikliklerde bu hususu göz ardı etmemişlerdir. Bu noktada Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçiş denemelerinden birisi olan SCF'nin kuruluşu da uluslararası sistemin temel aktörleri tarafından ehemmiyeti Türkiye sınırlarını aşan bir siyasal hadise olarak değerlendirilmiştir. Bu yorum hem 1930'ların genel yapısı itibariyle tek partili ve çok partili siyasal sistemlerin uluslararası politika açısından bir karşılığının bulunmasından hem de Avrupa güç dengesinin Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mağlup devletler, galip devletler ve Sovyetler Birliği olarak üçe bölünmüş bir yapı arz etmesinden kaynaklanmaktadır.

Hem uluslararası kamuoyu ve hem de diplomatik arşiveler incelendiğinde İngiltere, Fransa ve ABD'den, Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya'ya kadar iki savaş arası dönemin önde gelen aktörlerinin SCF'nin kuruluşunu, Türk dış politikasında değişimin habercisi olarak değerlendirdikleri gözlenmiştir. Yeni partinin kuruluşunu müteakip dünya basınında ağırlıklı olarak, Türkiye'nin Sovyetlere yakın ve Batı'ya uzak olan dış politikasına atıfla *muhteşem izolasyon'un sonu* ve *Avrupa'nın Türkiye için mücadelesinin yeniden başladığı* gibi yorumlara rastlanmaktadır. Buradan da görüleceği üzere uluslararası aktörler tek parti sisteminin terkinin Türk Sovyet ilişkilerinde değişiklik getireceği konusunda hem fikirdir.

İngiltere, Fransa ve ABD, SCF'nin kuruluşunu hem Türkiye'nin Millî Mücadele döneminden itibaren Batı'yla olumsuz giden ilişkilerinde umut verici bir dönemin başlangıcı hem de Sovyetler Birliği ve Avrupa arasındaki güç dengesinde Avrupa lehine önemli bir kazanım olarak görmüştür. Sovyetler Birliği ise SCF'nin kuruluşunu bir iç politika hadisesinden ziyade, Batı'nın kendisini yalnızlaştırma ve çevreleme politikasının bir parçasını olarak değerlendirmiş, İngiltere ve Fransa'nın, uluslararası bir anlaşma ya da ittifak vasıtasıyla değil, Türkiye'nin iç siyasetine müdahale ederek Türk Sovyet ittifakını kırmaya çalıştığını iddia etmiştir.

¹⁵⁴ İnönü, *age.*, s. 145.

Çalışma içerisinde incelenen belgeler Türkiye’de ikinci bir partinin kurulmasının Sovyetler Birliği tarafından iki ülke arası ilişkilerde bir kriz olarak algılandığını göstermektedir. Bu noktada ilk etapta, Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi Suriç’in, İsmet Paşa ve dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey tarafından teskin edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey verdiği mülakatlarda Türkiye’nin dış politikasında ve Moskova’yla olan ilişkilerinde değişiminin söz konusu olmadığını altını çizerek Sovyet endişelerini bertaraf etmek istemiştir. Bu dönemde Türk Sovyet ilişkilerinde kriz yaratan çok partili hayata geçiş ve SCF’ye yönelik endişeleri bertaraf etmek amaçlı diplomatik hamlelerin zirve noktasını ise Tevfik Rüştü Bey’in Moskova ziyareti oluşturmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak incelenen ziyaret, Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere tüm uluslararası kamuoyu tarafından Türk Sovyet ilişkilerindeki SCF krizinin aşılmasına yönelik bir güven tazeleme diplomasisi olarak değerlendirilmiştir.

SCF’nin uluslararası alandaki yansımaları, dönemin siyasal yapısına uygun bir biçimde alternatif dünya görüşleri ve ülkelerin kendi dış politika stratejileri dâhilinde oluşmuş ve bu noktada Batılı liberal devletlerle Sovyetler Birliği ve İtalya’nın SCF’ye bakışı arasında ciddi bir fark olmuştur. SCF’nin kuruluşu, Batı devletleri tarafından olumlu bir gelişme olarak karşılanırken, Sovyetler Birliği, İtalya ve Almanya bu gelişmeden rahatsız olmuştur. İngiltere, Fransa ve ABD, SCF’ye ilişkin yorumlarında Türkiye’nin *nihayet* Batılı parlamenter sisteme uyum sağlama kararı aldığını vurgulayıp bu gelişmeyi, Türkiye’nin iç politikada ve ekonomide yaşadığı sorunlar ile batılılaşma hedefiyle ilişkilendirirken, Sovyetler Birliği ve İtalya partinin kurulmasını, Batı’nın kendilerine yönelik *entrikası* olarak değerlendirmiş ve Türkiye’nin iç siyasal gelişmelerini görmezden gelerek, Fethi Bey’in mali yardım karşılığında Fransa’ya Türk iç ve dış politikasını değiştirme sözü verdiğini öne sürmüşlerdir.

SCF’nin ekonomik liberalizm çizgisi ve MC’ye yönelik işbirliği vurgusunun Batı tarafından çok değerli bulunduğunu hatta Fransa Büyükelçisi’nin, İngiltere Büyükelçisine Türkiye’nin MC’ye girişini desteklemeye yönelik ortak hareket etmeyi dahi teklif ettiğini görmekteyiz. Sovyetler Birliği ise partinin liberal ruhunu, ekonomi politikasını ve MC’yle işbirliği vurgusunu Türkiye’yi Sovyetler’den uzaklaştırırken Batı’ya yaklaştıracak olan prensipler olarak değerlendirmiştir. İtalya da SCF’yi Türkiye’yi Batılı sisteme entegre etme çalışması olarak görmüş ve kendisi için bir tehdit olarak algılamıştır. Bu açıdan bahsi geçen dönemde İtalyan basınında SCF’nin Fransa tarafından İtalya’nın Doğu Akdeniz ve Balkanlardaki

konumuna karşı açılan bir savaş olarak nitelendirmesi ilgi çekicidir. SCF'ye dair Almanya'nın bakış açısını ise ekonomik kaygılar şekillendirmiştir. Bu bağlamda Türkiye'yle etkin bir ekonomik bağa sahip olan Almanya'nın yeni partinin Batı'ya açılım projeksiyonundan ekonomik çıkarları sebebiyle rahatsız olduğu söylenebilir.

Son olarak, SCF sona doğru yaklaşırken, İzmir Mitingi sonrası Türkiye'de oluşan siyasal ortamın, yerel seçimlerin ve partinin feshinin Batı devletleri tarafından ciddi bir biçimde tenkit edildiği görölmektedir. İngiltere ve ABD, İzmir mitinginde yaşanan karmaşanın faturasının haksız yere SCF'ye kesildiğini belirtmekte ve yaşanan olaylardan yerel polisi ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'i sorumlu tutmaktadır. Bu noktada ABD'den farklı olarak İngiltere Bolşevik propagandasını da değerlendirmelerine eklemektedir. ABD elçilik raporlarında ise bu görüşe karşı çıkılmakta, *işin ucunun Bolşeviklere dayandırılmasının abartı olduğu; yaşanan olaylarda bir yabancı parmağın olmadığı* belirtilmektedir. Bu noktada incelen belgelerde, ülke içindeki tüm hoşnutsuz kesimin SCF'ye yönelmesinin iktidarı rahatsız ettiği yorumu yapıldığı görölmüş; resmî tarih yazınıımızdaki irtica tehlikesine olan vurgu ise gözlemlenmemiştir. Belediye seçimleri konusunda ise Batı kamuoyu SCF liderlerinin seçimlere hile ve baskı karıştığına dair tezlerini desteklemektedirler. Ayrıca İzmir mitingini sonun başlangıcı olarak değerlendiren Batı, fesih kararını Türk demokrasisi adına bir hayal kırıklığı olarak değerlendirmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

- TDA/2763/13404740, 27.08.1930.
TDA/2763/13404945, 12.08.1930.
TDA/2763/13404556, 29.09.1930.
TDA/2763/13404990, 29.09.1930.
TDA/2763/13405339, 30.09.1930.
TDA/2763/13404605, 1.10.1930.
TDA/2763/13404580, 1.10.1930.
TDA/2763/20510382, 10.9.1930.
TDA/2763/13405220, 2.10.1930.
TDA/2763/13330770, 3.10.1930.
TDA/2763/13405162, 7.10.1930.
TDA/2763/13404824, 10.10.1930.
TDA/2763/13404803, 17.10.1930.
TDA/2763/13404858, 21.10.1930.
TDA/2763/13405265, 6.10.1930.
TDA/2763/13404629, 1.10.1930.
TDA/2763/13404596, 29.09.290.
TDA/541/12872696, 16.09.1930.
TDA/541/12873124, 26.09.1930.
TDA/571/4856132, 4.10.1930.
TDA/571/4897496, 12.11.1930.
TDA/534/10167421, 8.11.1930.
TDA/534/8477890, 16.08.1930.
TDA/534/8477555, 24.09.1930.
TDA/534/5375766, 2.12.1930.
TDA/2303/8302577, 18.9.1930.
TDA/2303/8301026, 29.09.1930.
TDA/2303/8302048 (belgede tarih bulunmamaktadır)
TDA/3983/16884646, 1.9.1930.

İngiltere Ulusal Arşivi (The National Archives, Foreign Office - TNA/FO.)

TNA/FO424/273, No:69.
TNA/FO424/273, No:70.
TNA/FO424/273, No:120.
TNA/FO424/273, No:312.
TNA/FO424/273, No:317.
TNA/FO424/273, No:314.
TNA/FO424/273, No:355.
TNA/FO424/273, No:356.
TNA/FO424/273, No:357.
TNA/FO424/273, No:369.
TNA/FO424/273, No:400.
TNA/FO424/273, No:411.
TNA/FO424/273, No:433.
TNA/FO424/273, No:439.
TNA/FO424/273, No:577.
TNA/FO424/273, No:580.
TNA/FO424/273, No:583.
TNA/FO424/273, No:593.

ABD Ulusal Arşivi (The National Archives and Record Administration- NARA)

NARA, Index Bureau: 867.00/2034, no:1107.
NARA, Index Bureau: 867.00/2036, no:1117.
NARA, Index Bureau: 867.00/2042, no:1129.
NARA, Index Bureau: 867.00/2046, no:1144.
NARA, Index Bureau: 867.00/2046, no:1146.
NARA, Index Bureau: 867.00/2047, no:41.
NARA, Index Bureau: 867.00/2049, no:1176.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II, Series B, Vol. 32, Turkey 1930-1932.
Soviet Documents on Foreign Policy Vol II, ed. Jane Degras, Oxford Univesrty Press, London 1952.

Sürelî Yayınlar

- Ayn Tarihi*, 22-23/75-78, Haziran-Eylül 1930.
Ayn Tarihi, 23-21/79-81, Birinci Teşrin- Birinci Kanun 1930.
Cumhuriyet, 12.08.1930.
Cumhuriyet, 31.08.1930.
Cumhuriyet, 4.10.1930.
Cumhuriyet, 26.10.1930.
Cumhuriyet, 27.09.1930.
Cumhuriyet, 28.09.1930.
Cumhuriyet, 29.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 26.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 27.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 28.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 29.09.1930.
Hâkimiyeti Milliye, 8.10.1930.
Milliyet, 2.10.1930.
Milliyet, 8.10.1930.
Milliyet, 9.10.1930.
Milliyet, 28.09.1930.
Milliyet, 26.09.1930.
Vakit, 13.08.1930.
Vakit, 14.08.1930.
Vakit, 15.08.1930.
Vakit, 17.08.1930.
Vakit, 18.08.1930,
Vakit, 19.08.1930.
Vakit, 20.08.1930.
Vakit, 21.08.1930.
Vakit, 27.09.1930.
Vakit, 29.09.1930.
Vakit, 28.09.1930.
Vakit, 8.10.1930.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akşin, Sina, “Serbest Fırka”, *Türkiye'nin Beş Dönemeci*, ed. Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, Sergi Yayınevi, İzmir 1984, s. 25-29.
- Alantar, Özden Zeynep, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 1994, s. 49-79.
- Bali, Rıfat, “1930 Belediye Seçimleri ve Serbest Fırkanın Azınlık Adayları”, *Tarih ve Toplum*, 167 (1997), s. 25-34.
- Barlas, Dilek, “Akdeniz’de Hasmane Dostlar İki Savaş Arasında Türkiye ve İtalya”, *Doğu Batı*, 14 (2001), s. 211-216.
- Barlas, Dilek, “Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy And Turkey, 1923–36”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 231-252.
- Carr, Edward Hallett, *A History of Soviet Russia: Foundations of a Planned Economy*, Vol III, MACMillan, London 1990.
- Deniz, Muzaffer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman İlişkileri (1923-1931)*, İlgı kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Erdem, Ufuk, “Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri”, *CTAD*, 12/23 (Bahar 2016), s. 279-302.
- Ficher, Louis, *The Soviets in World Affairs*, Vol II, Butler and Tunner, London 1930.
- Grassi, Fabio L., *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, çev. Sadriye Güneş, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.
- Grew, Joseph C., *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, Vol. II*, Houghton-Mifflin, Cambridge 1952.
- Güngör, Hakan, “ABD Konsolosluk Belgeleri Işığında Serbest Fırkanın Değerlendirilmesi”, *Adyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35 (Ağustos 2020), s. 457-492.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara 2010.
- İlmen, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavalı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1952.
- İnönü, İsmet, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Cumhuriyetin İlk yılları I (1923-1938)*, Yenigün, İstanbul 1998.

- Karagülmez, Müjdat, “Macar Elçilik Raporları Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Denemesi: Serbest Cumhuriyet Fırkası”, *SUTAD*, 43 (Bahar 2018), s. 471-489.
- Kaya, Yakup, “Fransa’yla İlişkiler”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ed. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar, İsmail Şahin, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 237-273.
- Koçak, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Savaş arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Koç, İlknur, *Serbest Cumhuriyet Fırkası İstanbul Teşkilatı ve Azınlıklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2018.
- Macartney, Maxwell H. H., Cremona, Paul, *Italy’s Foreign and Colonial Policy 1914-1937*, Oxford University Press, London 1938.
- Mazover, Marc, *Dünyayı Yönetmek*, çev. Mehmet Moralı, Alfa, İstanbul 2015.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.
- Özipek, Bekir Berat, *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.
- Özipek, Bekir Berat, “Serbest Fırkanın Mürtecileri”, *İslamcılık*, der. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 248-259.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *1929 Dünya Ekonomik Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara 1986.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1974.

- Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti, Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Us, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.
- Perinçek, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak, İstanbul 2005.
- Weiker, Walter F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey: the Free Party and Its Aftermath*, E.J. Brill, Leiden 1973.
- Yetkin, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.